

तृतीय वर्ष कला
सत्र - V (CBCS)

भूगोल अभ्यासपत्रिका क्र. VII
प्रादेशिक नियोजन आणि विकास

विषय कोड : 97125

प्राध्यापक डॉ. डी. टी. शिर्के

स्थानापन्न कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राचार्य डॉ. अजय भामरे

स्थानापन्न प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवर

संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक

: प्रा. अनिल आर. बनकर

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग व
प्रमुख, मानव्यविद्याशाखा,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

**अभ्यास समन्वयक
आणि संपादक**

: प्रा. सुशेन म. आघाव

सहाय्यक प्राध्यापक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

लेखक

: डॉ. हेमंत एम. पेडणेकर

मुख्याध्यापक,
आर्ट्स, सायन्स आणि कॉमर्स महाविद्यालय,
ओंडे, विक्रमगड

: डॉ. शिवराम ए. ठाकुर

भूगोल विभाग प्रमुख,
एस.पी.के. महाविद्यालय, सांवतवाडी

: डॉ. आर. बी. पाटील

भूगोल विभाग प्रमुख,
फोंडाघाट, आर्ट्स आणि कॉमर्स महाविद्यालय,
कनकवली

: डॉ. समीर बुताला

डिसेंबर २०२२, मुद्रण - १

प्रकाशक

: संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

**अक्षर जुळणी व
मुद्रण**

: मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पू), मुंबई

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१.	प्रादेशिक नियोजन परिचय	०१
२.	नियोजनातील प्रदेशांची संकल्पना	१४
३.	प्रादेशिक विकास परिचय	३४
४.	भारतातील प्रादेशिक नियोजन - I	५१
५.	भारतातील प्रादेशिक नियोजन - II	६९

Subject title: REGIONAL PLANNING AND DEVELOPMENT

UNIT – I: Understanding Regional Planning	
1.1	Planning: Concept, types and need
1.2	Regional planning: Concept, nature, relation with Geography
1.3	Role of surveys and geospatial technology in regional planning
1.4	Problems associated with regional planning
UNIT – II: Concept of Region in Planning	
2.1	Region: Concept, types and delineation
2.2	Planning Regions: Need, characteristics and hierarchy
2.3	Demarcation of planning regions: Principles, criteria and methods
2.4	Perroux's Growth Pole Theory and regional planning
UNIT – III: Understanding Regional Development	
3.1	Development: Concept and indicators
3.2	Regional disparities in development: Concept and measurements
3.3	Spatial and Non-Spatial Models of Development with Special Reference to Rostow's Model and Myrdal's Model
3.4	Strategies for regional development
UNIT – IV: Regional Planning in India – I	
4.1	Five-Year Plans: Features, achievements, and failure
4.2	Multi-level planning in India
4.3	Planning regions of India
4.4	Changing planning mechanism of India: NITI Aygo
UNIT – V: Regional Planning in India – II	
5.1	Micro level planning in rural area
5.2	Backward area development programmed
5.3	Urban fringe of Indian cities: Problems and planning
5.4	Metropolitan Planning: A Case of Mumbai Metropolitan Region

प्रादेशिक नियोजन परिचय

घटक संरचना

- १.१ उद्दिष्टे
- १.२ परिचय
- १.३ विषय- चर्चा
- १.४ नियोजन: संकल्पना, प्रकार आणि गरज
- १.५ प्रादेशिक नियोजन: संकल्पना, स्वरूप आणि भूगोलाशी संबंध
- १.६ प्रादेशिक नियोजनात सर्वेक्षण आणि भू-स्थानिक तंत्रज्ञानाची भूमिका
- १.७ प्रादेशिक नियोजनाशी संबंधित समस्या.
- १.८ तुमची प्रगती तपासा.

१.१ उद्दिष्टे

या युनिटच्या शेवटी, तुम्ही सक्षम व्हाल -

- नियोजनाची संकल्पना, प्रकार आणि गरज याची ओळख होईल
- प्रादेशिक नियोजनाच्या: संकल्पना, स्वरूप आणि भूगोलाशी संबंध समजून येईल
- प्रादेशिक क्षेत्रातील सर्वेक्षण आणि भू-स्थानिक तंत्रज्ञानाची भूमिका जाणून घ्याल
- प्रादेशिक नियोजनाशी संबंधित प्रमुख समस्या समजून घ्याल.

१.२ परिचय

या प्रक्रांत आपण नियोजनाची संकल्पना, अर्थ आणि व्याख्या समजून घेणार आहोत. तसेच, नियोजनाचे इतर आयाम , नियोजनाचे प्रकार आणि त्याची गरज देखील समजून घेणार आहोत .

जेव्हा आपण नियोजनाची संकल्पना समजतो तेव्हा आपण "प्रादेशिक नियोजन" ही संकल्पना समजू शकतो.

२१ व्या शतकात प्रादेशिक नियोजन इतके महत्वाचे आहे कारण जगात असा कोणताही भौगोलिक प्रदेश नाही ज्याची पूर्तता झाली आहे. याचा अर्थ प्रदेश - प्रदेशात फरक आहे आणि जर आपण ही प्रादेशिक नियोजन संकल्पना त्या सर्व-मागास भागावर लागू करू

शकलो म्हणजे असे प्रदेश की जे कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे दुसऱ्या एखाद्या प्रदेशावर अवलंबून आहेत. प्रादेशिक नियोजन आणि भूगोल यांच्यातील संबंध समजून घेणे आवश्यक आहे.

आजच्या आधुनिक युग आपण प्रादेशिक नियोजनात भौगोलिक तंत्रज्ञानांचा वापर करू शकतो. भू-स्थानिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने प्रदेशा प्रदेशातील विषमता कमी करू शकतो . प्रादेशिक नियोजनात अनेक समस्या आहेत आपण सर्व समस्या ओळखून त्या सोडवल्या पाहिजेत.

सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे नियोजन आणि प्रादेशिक नियोजन या दोन्ही भूगोलातील महत्वाच्या संकल्पना आहेत या संकल्पनेच्या मदतीने आपण एखाद्या प्रदेशातील विषमता कमी करू शकतो आणि या प्रदेशाच्या विकासासाठी सर्व संभाव्य संसाधनांचा वापर करू शकतो.

१.३. विषय चर्चा

प्रादेशिक नियोजन जमीन-वापर क्रियाकलाप, पायाभूत सुविधा आणि एका स्वतंत्र शहर किंवा शहरापेक्षा मोठ्या क्षेत्रामध्ये सेटलमेंट वाढीच्या कार्यक्षम प्लेसमेंटशी संबंधित आहे. प्रादेशिक नियोजन हे शहरी नियोजनाशी संबंधित आहे कारण ते व्यापक प्रमाणात जमीन वापरण्याच्या पद्धतींशी संबंधित आहे. त्यामध्ये असे कायदे तयार करणे समाविष्ट आहे जे अशा क्षेत्रांचे कार्यक्षम नियोजन आणि व्यवस्थापनासाठी मार्गदर्शन करतील. प्रादेशिक नियोजनात विविध विषयांचा समावेश करून त्याला सर्वसमावेशक बनवले जाऊ शकते, परंतु ते अधिक वेळा विशिष्ट विषय निर्दिष्ट करते, ज्यासाठी प्रदेश-व्यापी विचार आवश्यक असतो.

प्रदेशांना विविध जमिनीचा वापर आवश्यक आहे; शेतजमीन, शहरे, औद्योगिक जागा, वाहतूक केंद्र आणि पायाभूत सुविधा, लष्करी तळ आणि वाळवंट यांचे संरक्षण. प्रादेशिक नियोजन हे एखाद्या प्रदेशाच्या शाश्वत वाढीसाठी पायाभूत सुविधांचे कार्यक्षम स्थान आणि झोनिंगचे विज्ञान आहे. प्रादेशिक नियोजनाचे वकिल जसे की नवीन शहरीवादी पीटर कॅल्थॉर्प, या दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देतात कारण ते क्षेत्र-व्यापी पर्यावरणीय, सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांचे निराकरण करू शकते ज्यांना प्रादेशिक लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

नियोजनाच्या दृष्टीने 'प्रदेश' प्रशासकीय किंवा किमान अंशतः कार्यशील असू शकतो आणि त्यात वसाहती आणि वर्ण क्षेत्रांचे जाळे समाविष्ट होण्याची शक्यता आहे. बऱ्याच युरोपियन देशांमध्ये, प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय योजना 'स्थानिक' आहेत ज्या विशिष्ट गरजांवर अवलंबून प्रदेशाचे समर्थन आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी विशिष्ट शहरे आणि शहरांमध्ये विकासाच्या विशिष्ट स्तरांना निर्देशित करतात, उदाहरणार्थ बहुकेंद्रीवादाचे समर्थन करणे किंवा प्रतिकार करणे.

१.४.१. नियोजन: संकल्पना:

● नियोजन म्हणजे काय?

नियोजन म्हणजे "दिलेल्या कालावधीसाठी उद्दिष्टे निश्चित करणे, ते साध्य करण्यासाठी कृतीचे विविध आराखडे तयार करणे आणि विविध पर्यायांमधून सर्वात व्यावहारिक/ योग्य पर्याय निवडणे" म्हणजेच नियोजन होय. नियोजनाचे वर्णन उद्दिष्टे ओळखण्याची आणि ते साध्य करण्यासाठी कृतीची योजना तयार करण्याची प्रक्रिया म्हणून देखील करू शकतो. नियोजनामध्ये उद्दिष्टे निश्चित करणे आणि कृतीचा सर्वोत्तम मार्ग निवडणे याचा समावेश होतो. वेळ हा नियोजनातील एक निर्णायक घटक आहे योजना नेहमी विशिष्ट कालावधीसाठी बनवल्या जातात कारण कोणतीही उद्देश अनिश्चित काळासाठी असू शकत नाही.

सर्व संस्थांसाठी नियोजन आवश्यक आहे, मग ते सार्वजनिक असो किंवा खाजगी किंवा एकमेव मालकाद्वारे चालवलेले असो. विक्री वाढवणे, मोठा नफा मिळवणे आणि व्यवसायात यश मिळवणे ही त्यांची स्वप्ने साकार करण्यासाठी सर्व व्यावसायिकांनी भविष्याचा विचार केला पाहिजे, अंदाज बांधले पाहिजेत आणि ध्येये साध्य केली पाहिजेत. नियोजनात काय करायचे, कसे करायचे आणि कधी करायचे हे ठरवणे आवश्यक आहे.

नियोजनाचा अर्थ:

काय करायचं, का करायचं, केव्हा करायचं हे निर्णय घेताना या तयारीची गरज असते. एखादे कार्य सुरू करण्यापूर्वी व्यवस्थापनाने ते कसे पूर्ण करायचे याचे नियोजन केले पाहिजे. परिणामी, सर्जनशीलता आणि नाविन्यता हे व्यवस्थापनाच्या कार्याशी अतूटपणे जोडलेले आहेत.

ध्येय निश्चित केल्याने व्यवस्थापकाला त्याला कुठे जायचे आहे हे कळू शकते कारण नियोजन केल्याने आपण आता कुठे आहोत आणि आपल्याला कुठे व्हायचे आहे यामधील अंतर कमी होते. सर्व स्तरांवर व्यवस्थापकांनी केलेल्या कृती नियोजनाच्या केंद्रस्थानी असतात. निर्णय घेणे आवश्यक आहे कारण त्यात एक कृतीचा दुसरा मार्ग निवडणे समाविष्ट आहे.

१.४.२. नियोजन : प्रकार:

नियोजनामध्ये उद्दिष्टे ठरवणे आणि ते साध्य करण्यासाठी कृतीतयार करून निर्णय घेणे समाविष्ट आहे; त्यासाठी निर्णय घेणे आवश्यक आहे, म्हणजे पर्यायांमधून कृतीचा मार्ग निवडणे. अशा प्रकारे योजना पूर्वनिवडलेली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी तर्कसंगत दृष्टीकोन प्रदान करतात.

आपण जिथे आहोत तेथून जिथे जायचे आहे तिथपर्यंतचे अंतर नियोजनामुळे भरून निघते. नियोजन आणि नियंत्रण हे अविभाज्य आहेत हे निदर्शनास आणणे देखील महत्वाचे आहे - व्यवस्थापनाचे सियामी जुळे. योजनांशिवाय नियंत्रण ठेवण्याचा कोणताही प्रयत्न निरर्थक आहे कारण लोकांना ते कुठे जायचे आहेत हे सांगण्याचा कोणताही मार्ग नाही (नियंत्रणाच्या

कार्याचा परिणाम) जोपर्यंत त्यांना प्रथम त्यांना कुठे जायचे आहे हे कळत नाही (कार्याचा भाग) नियोजन). अशा प्रकारे योजना नियंत्रणाचे मानके प्रदान करतात.

नियोजनाचे प्रकार

नियोजन ही एक जटिल आणि सर्वसमावेशक प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये सामरिक, रणनीतिक आणि परिचालन नियोजनासह आच्छादित आणि परस्परसंबंधित घटक किंवा टप्प्यांचा समावेश आहे.

१. सामग्रीच्या आधारे, योजनांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे केले जाऊ शकते:

- A. धोरणात्मक नियोजन
- B. सामरिक नियोजन
- C. ऑपरेशनल प्लॅनिंग

१. धोरणात्मक नियोजन:

हे एखाद्या संघटनेच्या भविष्यातील दिशानिर्देश ठरणाऱ्या मास्टर प्लॅनची स्थापना करते. धोरणात्मक नियोजनाचे उदाहरण म्हणजे हार्ले-डेव्हिडसन इंक. मधील कार्यकारी कार्यसंघाने त्यांच्या ग्राहकांच्या वाढत्या लोकसंख्येच्या बदलाला कसे सामोरे जावे याचे नियोजन केले.

धोरणात्मक योजना संपूर्ण संस्थेसाठी व्यापक आणि दीर्घकालीन कृती दिशानिर्देश करतात. ही संस्थेची दीर्घकालीन उद्दिष्टे ठरवण्याची प्रक्रिया आहे.

- यात व्यवसायाच्या सर्व कार्यात्मक क्षेत्रांचा समावेश आहे
- ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी संसाधनांच्या वाटपाची प्रमुख उद्दिष्टे आणि धोरणे ठरवते.
- व्यवस्थापनाच्या उच्च स्तरावर केले जाते
- कमी तपशीलवार कारण ते संस्थेच्या दैनंदिन कामकाजात गुंतलेले नाही

२. सामरिक नियोजन:

धोरणात्मक योजनांचे विशिष्ट उद्दिष्टे आणि योजनांमध्ये भाषांतर करते जे विशिष्ट संस्थात्मक युनिटसाठी सर्वात संबंधित असतात. धोरणात्मक योजना कंपनी किंवा व्यवसाय युनिट त्याच्या निवडलेल्या व्यवसाय क्षेत्रात कशी स्पर्धा करेल याचा तपशील देखील प्रदान करतात. मध्यम स्तरावरील व्यवस्थापकांकडे रणनीतिकेखेळ योजना तयार करणे आणि अंमलात आणण्याची प्राथमिक जबाबदारी असते. या योजना व्यवसायासाठी विकसित केल्यावर बाजारपेठेतील वास्तवांवर आधारित असतात. स्पर्धात्मक क्षेत्रात परिस्थिती झपाट्याने बदलू शकते जसे की कोरियन कंपनी अचानक कमी किंमतीची स्पोर्ट्स बाइक विकसित करते.

यात तपशीलवार आणि विशिष्ट योजनांचे तपशीलवार आणि तपशील योजनांमध्ये रूपांतर करणे समाविष्ट आहे.

- हे सध्याच्या कृतीसाठी ब्लू प्रिंट आहे आणि ते धोरणात्मक योजनांना समर्थन देते.
- ही मध्यावधी मुदत आहे
- हे अधिक तपशीलवार आहे कारण त्यात संस्थेच्या दैनंदिन कामकाजाचा समावेश आहे.
- हे व्यवस्थापनाच्या मध्यम स्तरावर केले जाते

३. ऑपरेशनल प्लॅनिंग:

संस्थेतील खालच्या स्तरावर आवश्यक असलेल्या विशिष्ट कार्यपद्धती आणि कृती ओळखतात. जर हॉर्ले-डेव्हिडसनला अधिक स्पोर्ट्स बाईक तयार करण्यासाठी असेंब्ली लाइन सुधारायची असेल, तर ऑपरेशनल योजना तयार कराव्या लागतील. व्यवहारात, रणनीतिकखेळ नियोजन आणि ऑपरेशनल प्लॅनिंगमधील फरक स्पष्ट नाही. तथापि, दोन्ही रणनीतिक योजना आणि ऑपरेशनल योजनांनी तरुण सायकलस्वारांच्या मोठ्या गटाला पकडण्यासाठी उत्पादन आणि विपणन सुधारणेसारख्या धोरणात्मक योजनेला समर्थन दिले पाहिजे.

२. कालावधीच्या आधारावर नियोजनाचे प्रकार:

a. दीर्घकालीन नियोजन:

- पाच वर्षापेक्षा जास्त कालावधी. दीर्घकालीन योजना: 5 वर्षापेक्षा अधिक कालावधीसाठी
- संस्थेला दीर्घकाळात काय बनायचे आहे हे ते निर्दिष्ट करते.
- यात मोठ्या प्रमाणात अनिश्चितता असते.
- उच्च व्यवस्थापन स्तर दीर्घकाळाच्या क्षितिजावर लक्ष केंद्रित करतात.
- जास्त कालावधीचा समावेश असतो.
- विविध प्रकारच्या प्रशिक्षणांचा समावेश असू शकतो

दीर्घकालीन योजनांची काही उदाहरणे:

- जलद प्रारंभ आणि मूलभूत प्रशिक्षणासह वार्षिक योजना
- मेकअप प्रशिक्षण सत्र
- मुख्य प्रशिक्षण
- नियमित मासिक गोलमेज
- पूरक प्रशिक्षण
- वैयक्तिक प्रशिक्षण
- स्व-अभ्यास

b. मध्यवर्ती मुदत / मध्यावधी नियोजन

1. दोन ते पाच वर्षे कालावधी. मध्यम मुदतीच्या योजना: >1 वर्ष परंतु <5 वर्षे
2. हे दीर्घकालीन योजना लागू करण्यासाठी डिझाइन केलेले आहे.

c. अल्पकालीन नियोजन

1. एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा कमी कालावधी. अल्पकालीन योजना: एक वर्षापर्यंत
2. हे दैनंदिन कामकाजासाठी आधार प्रदान करते.
3. नजीकच्या भविष्यात एक विशिष्ट उद्दिष्ट पूर्ण करा
4. प्रशिक्षणाचे मर्यादित क्षेत्र कव्हर करा
5. प्रश्नाचे उत्तर द्या: आपण गोष्टी बरोबर करत आहोत का?

काही उदाहरणे:

- नुकतीच भरती झालेल्या नवीन नेत्यांसाठी मूलभूत प्रशिक्षण सत्रांची योजना
- मुख्य प्रशिक्षण परिषदेसाठी योजना
- गोलमेज कर्मचारी सदस्यांना प्रशिक्षण देण्याची योजना

१.४.३. नियोजन: गरज:

१. नियोजन हे योग्य उद्दिष्टे निश्चित करण्यात मदत करते:

आपण योजना सुरू करण्यापूर्वी, आपण काय साध्य करू इच्छित आहात याबद्दल कदाचित आपल्याला कल्पना असेल. नियोजन तुम्हाला ते ध्येय वास्तववादी आहे की नाही हे निर्धारित करण्यात मदत करते. उदाहरण म्हणून, तुम्हाला तुमच्या नोकरीवर विशिष्ट संख्येपर्यंत विक्री वाढवायची असेल. योजना आख्यासाठी वेळ दिल्यानंतर, तुमच्या नियंत्रणाबाहेरील घटकांवर आधारित संख्या थोडी जास्त होती हे लक्षात येते. या नवीन माहितीच्या आधारे तुम्ही तुमचे ध्येय समायोजित करता.

२. नियोजनामुळे समस्या किंवा ध्येय लहान तुकड्यांमध्ये विभागले जाते:

तुमच्या जीवनातील अनेक समस्या किंवा उद्दिष्टे गुंतागुंतीची असतील. आपण घेऊ शकता असे दोनपेक्षा जास्त मार्ग आहेत, त्यामुळे केवळ नाणे फिलप करणे ही बाब नाही. हे खूप जबरदस्त असू शकते. नियोजनामुळे समस्येचे लहान तुकड्यांमध्ये विभाजन करण्यात आणि लागू असेल तेव्हा कार्ये वितरित करण्यात मदत होते. जरी आपण एकटेच या कोंडीला सामोरे जात असलात तरीही, नियोजन मोठ्या, अधिक अमूर्त गोष्टीला चाव्याच्या आकाराच्या क्रियाकलापांमध्ये बदलते. हे काही अंतरावर विटांनी रस्ता मोकळा करण्यासारखे आहे.

३. नियोजनामुळे कमकुवतपणा दूर करून सामर्थ्य वाढवता येते .

तुम्ही एखाद्या योजनेवर काम करत असताना आणि प्रत्येक कोनातून पाहत असताना, तुमच्या लक्षात येईल की योजना कशामुळे कमकुवत होते आणि कशामुळे ती मजबूत होते. नियोजनाचा हा एक अत्यावश्यक भाग आहे कारण तुम्ही तुमच्या ध्येयाकडे वेगाने पुढे

गेल्यास, तुम्ही स्वतःची नुकसान होण्याची शक्यता जास्त असते. तुमच्या योजनेतील त्रुटींबद्दल गंभीरपणे विचार केल्याने तुम्हाला समायोजन करण्यात मदत होते. त्याची ताकद लक्षात घेणे ही चांगली कल्पना असल्यास पुष्टी करते.

४. नियोजनामुळे खात्री आणि आत्मविश्वास वाढतो:

अनिश्चितता ही प्रत्येक नवीन प्रकल्प किंवा समस्या सोडवण्याच्या प्रयत्नांचा एक भाग आहे. त्यामुळे भीती निर्माण होते. जेव्हा तुम्ही योग्य नियोजन करण्यासाठी वेळ काढता, तेव्हा तुम्हाला तुमच्या आत्मविश्वासात वाढ आणि निश्चिततेत वाढ दिसून येईल. कोणीही भविष्याचा अंदाज लावू शकत नाही आणि नेहमीच आश्चर्यचकित होत राहतील, परंतु नियोजन आपल्याला पुढे काय आहे याबद्दल अधिक स्पष्ट कल्पना देते.

५. नियोजनामुळे कार्यक्षमता वाढते:

तुम्ही अशा प्रकल्पांबद्दल ऐकले असेल ज्यात लोकांनी पुरेसे नियोजन केले नाही. त्यामुळे मोठा पराभव सहन करावा लागलेला आहे. त्यामुळे त्यात वाया गेलेला पैसा, प्रतिभा आणि वेळ यांचा समावेश होतो. जरी एखादा प्रकल्प पूर्णपणे यशस्वी झाला नाही, तरीही नियोजनाचा अभाव म्हणजे अंतिम रेषेपर्यंत पोहोचण्यासाठी आवश्यकतेपेक्षा जास्त संसाधने लागतात. चांगले नियोजन केल्याने कार्यक्षमता वाढते आणि अपव्यय टाळता येतो.

५. नियोजनामुळे धोका कमी होतो

प्रत्येक नवीन प्रयत्नात जोखीम असते. अनेक परिस्थितींमध्ये, जोखमीची पातळी वेगवेगळी असते की एखादा प्रकल्प किंवा कल्पना पुढे जाऊ शकते की नाही. जर तुमच्या ध्येयामध्ये इतरांचा समावेश असेल - जसे की एखादी संस्था किंवा संघ - ते तुम्हाला साथ देण्यास इच्छुक आहेत की नाही हे जोखमीची पातळी ठरवू शकते. तुम्ही ही चिंता कशी दूर करू शकता? तुमची योजना स्पष्ट करा. आपण हे सिद्ध करू शकता की आपण आव्हानांचा विचार केला आहे आणि आवश्यकतेनुसार समायोजित करण्यास तयार आहात. जोखीम कमी करण्यासाठी तुम्ही सर्वकाही केले आहे हे तुम्ही दाखवता.

६. नियोजनामुळे तुमची विश्वासार्हता वाढते:

संस्था आणि संघांसोबत काम करताना, एक चांगला नियोजक असणे हा विश्वासार्हता मिळविण्याचा एक उत्तम मार्ग आहे. तुम्ही नेतृत्वाच्या स्थितीत असल्यास (किंवा असण्याची आशा आहे), नियोजन प्रक्रियेचे मार्गदर्शन करण्याची तुमची क्षमता हे ठरवेल की तुम्ही किती यशस्वी आणि आदरणीय आहात. चांगल्या नियोजकांना स्पष्ट, वास्तववादी उद्दिष्टे कशी सेट करायची आणि ते लक्ष्य साध्य करण्यासाठी काय घडले पाहिजे हे माहित असते.

७. नियोजन सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन देते:

एक मोठे ध्येय लहान भागांमध्ये मोडणे, कमकुवतपणाचे विश्लेषण करणे आणि जोखीम कमी करण्याचे मार्ग शोधणे हे नाविन्यपूर्णतेसाठी एक उत्कृष्ट कृती बनवते. सर्जनशील विचारवंत – जसे कलाकार, संगीतकार आणि लेखक – अनेकदा नियोजनाच्या सीमा आणि समस्या सोडवणे त्यांना त्यांचे मन कसे ताणायला भाग पाडतात याबद्दल बोलतात.

८. नियोजनामुळे निर्णयक्षमता सुधारते

पुरेशा माहितीशिवाय चांगला निर्णय घेणे शक्य आहे का? जेव्हा तुम्ही योजना आखता तेव्हा तुम्ही विचारपूर्वक, योग्य निर्णय घेण्यासाठी आवश्यक माहिती गोळा करता. तुम्हाला आव्हाने आणि संभाव्य समस्यांची जाणीव आहे, जी तुम्हाला प्रत्येक टप्प्यावर चांगले निर्णय घेण्यास मदत करते.

१०. नियोजनामुळे अधिक मनःशांती मिळते:

नियोजनाचे अनेक फायदे आहेत - वाढलेली कार्यक्षमता, कमी जोखीम, वाढलेली सर्जनशीलता - परंतु एक शेवटचा फायदा आहे ज्याकडे दुर्लक्ष केले जाऊ नये: मनःशांती. योजना आवश्यक असलेला कोणताही प्रकल्प किंवा कल्पना काही तणाव निर्माण करेल. नियोजन भविष्यातील अनेक अनिश्चितता दूर करते आणि तुमचा आत्मविश्वास वाढवते. आपण सर्व गोष्टींचा विचार केला आहे. आपण साधक आणि बाधक वजन केले आहे. तणाव कदाचित पूर्णपणे बाष्पीभवन होणार नाही, परंतु तुम्ही नियोजन करण्यापूर्वी तुम्हाला मनःशांती मिळेल.

१.५ प्रादेशिक नियोजन: संकल्पना, स्वरूप आणि भूगोलाशी संबंध:

१.५.१. प्रादेशिक नियोजन: संकल्पना:

प्रादेशिक नियोजन हा बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोन आहे ज्याचा उद्देश प्रदेशाचा सर्वांगीण विकास करणे आहे. मॅकेच्या मते, "प्रादेशिक नियोजन म्हणजे पृथ्वीवरील मानवाच्या अंतापर्यंतच्या निसर्गाच्या योजनांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न". मुनिफर्डच्या म्हणण्यानुसार, "प्रादेशिक नियोजन हे विचारत नाही की एखादे क्षेत्र किती विस्तृत महानगराच्या आश्रयाने आणले जाऊ शकते, परंतु संपूर्ण प्रदेशात ज्वलंत आणि सर्जनशील जीवनाला चालना देण्यासाठी आणि विकास करण्यासाठी लोकसंख्या आणि नागरी सुविधा कशा वितरित केल्या जाऊ शकतात." प्रादेशिक नियोजन हे एक विशिष्ट प्रकारचे नियोजन आहे, ज्यावर आधारित, सामाजिक कल्याणाच्या उद्देशाने सार्वजनिक कृती प्रवृत्त करण्यासाठी विशिष्ट नियोजन रचना आहे.

प्रादेशिक नियोजन जागेच्या संदर्भात समाजाशी मूलभूतपणे संबंधित आहे. प्रादेशिक जागेच्या तर्कशुद्ध परिवर्तनाद्वारे प्रदेशांच्या सर्वसमावेशक विकासासाठी प्रादेशिक नियोजन हे भू-तंत्रज्ञान मानले जाते. अधिक प्रादेशिक एकात्मता साध्य करण्याच्या दृष्टीकोनातून अधिक तर्कशुद्धपणे ओळखण्याचा प्रयत्न केला जातो विविध अवकाशीय स्तरांवर प्रादेशिक नियोजन क्षेत्राचा समावेश असलेल्या सर्वात लहान युनिटच्या संभाव्यतेचा पूर्ण विकास सुनिश्चित करते. प्रादेशिक नियोजन हे मूलतः उपप्रदेशांच्या संभाव्यतेचे मूल्यमापन करून प्रादेशिक नियोजनाच्या यंत्रणेद्वारे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला बळकट करण्यासाठी आणि संपूर्ण राष्ट्राच्या सर्वोत्तम फायद्यासाठी त्यांचा विकास करण्याचे साधन म्हणून पाहिले पाहिजे.

प्रादेशिक नियोजनाची मूलभूत उद्दिष्टे आहेत;

प्रादेशिक नियोजन
परिचय

- अर्थव्यवस्थेचा संसाधन आधार तयार करणे
- आर्थिक संधी बळकट करून देणे
- राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत विविधता आणणे
- राष्ट्राच्या आर्थिक विकासामध्ये सामर्थ्य आणि संतुलन प्रदान करणे

पर्यावरणाचे संधारण आणि संवर्धन करून लोकांचा विकास करणे आणि नियोजनाचा लाभ तळागाळातील लोकांपर्यंत कसा पोहचेल हे पाहणे आहे.

१.५.२. प्रादेशिक नियोजनाचा भूगोलाशी संबंध

२० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मोठ्या प्रमाणात शहरी आणि उपनगरीय वाढ हे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. त्यानुसार, शहरी भूगोल आणि शहरी आणि प्रादेशिक नियोजन हे भूगोलाचे प्रमुख क्षेत्र म्हणून विकसित झाले आहेत, भूगोलशास्त्रज्ञांचे व्यापक नियोजन क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. २१ व्या शतकाच्या सुरुवातीस, शहरी भागात वाढत्या गर्दी आणि लोकसंख्येमुळे, नियोजनकर्त्यांची गरज वाढली आहे.

प्रादेशिक नियोजन क्रियाकलापांच्या स्थानिक संघटनेवर आणि जमीन वापराच्या क्रियाकलापांवर, पायाभूत सुविधांवर आणि वैयक्तिक शहर किंवा शहरापेक्षा मोठ्या क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करते. प्रादेशिक नियोजन हे शहरी नियोजनाचे एक उप-क्षेत्र आहे कारण ते मोठ्या प्रमाणावर जमीन वापराच्या पद्धतींशी संबंधित आहे. प्रादेशिक नियोजन लोकसंख्या वाढ आणि वितरण, वांशिक रचना, राजकीय हालचाली आणि औद्योगिक नमुने यासह विविध क्षेत्रांमध्ये बदलांवर परिणाम करणाऱ्या प्रक्रिया आणि शक्तींचा अभ्यास करते. प्रादेशिक नियोजक वैयक्तिक क्षेत्रांच्या अद्वितीय किंवा विशिष्ट वैशिष्ट्यांवर आणि अनेक प्रदेशांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या समानतेवर लक्ष केंद्रित करतात.

तद्वतच, नियोजक मास्टर प्लॅन तयार करण्यास सक्षम आहेत ज्याचा फायदा समुदाय, शहरे आणि प्रदेशांच्या अर्थव्यवस्थेला आणि सामाजिक घटकांना होईल. झोनिंग नियम, वाहतूक प्रवाह, इमारत घनता, जलविज्ञान, लोकसंख्या वितरण आणि मनोरंजनाच्या गरजा लक्षात घेऊन शहरांना कार्यक्षम, परंतु राहण्यासाठी आणि काम करण्यासाठी आकर्षक ठिकाणे बनवण्याचे काम करतात. ही कौशल्ये प्राप्त करण्यासाठी, नियोजक लोकसंख्या भूगोल, वाहतूक, सामाजिक सेवा, उपयुक्तता आणि घनकचरा विल्हेवाट प्रणालीचा अभ्यास करतात.

१.६ प्रादेशिक नियोजनात सर्वेक्षण आणि भू-स्थानिक तंत्रज्ञानाची भूमिका:

भूस्थानिक तंत्रज्ञानाच्या ६ प्रमुख भूमिका आहेत ज्याचा आपण प्रादेशिक नियोजनात वापर करू शकतो.

१. जमीन वापराचे नियोजन आणि व्यवस्थापन

२. क्राइम मॅपिंग आणि विश्लेषण

३. घनकचरा व्यवस्थापन

४. शहरी पायाभूत सुविधा आणि उपयुक्तता

५. शहरी वाहतूक

६. अवकाशीय नियोजन

१. जमीन वापराचे नियोजन आणि व्यवस्थापन

जमिनीचा वापर म्हणजे जमिनीवरील मानवी क्रियाकलापांचा संदर्भ. या श्रेणीतील प्रमुख विषय -

- **जमिनीचा वापर मॅपिंग:** जमिनीचे आच्छादन, जमिनीचा वापर आणि झोनिंगचे सध्याचे अवकाशीय वितरण
- **जमिनीच्या वापराचे नियोजन:** दिलेल्या क्षेत्रामध्ये इच्छित भविष्यातील विकास नमुना निश्चित करा
- **जमीन वापराचे विश्लेषण :** जमिनीच्या वापराचे नमुने आणि वितरण आणि प्रस्तावित जमीन वापराची विकासक्षमता ओळखा.
- **जमीन सुयोग्यता विश्लेषण:** सामाजिक, भौतिक, अवकाशीय आणि आर्थिक घटकांचा विचार करून जमिनीचा इष्टतम कार्यात्मक वापर निश्चित करा

२. गुन्हे मॅपिंग आणि विश्लेषण

शहरी गुन्हेगारीचे प्रमाण आणि त्याचे परिणाम नियंत्रित करण्यासाठी अनेक धोरणे, नियोजन, प्रशासन आणि तांत्रिक दृष्टिकोन आहेत.

गुन्हेगारीचे वर्गीकरण आणि मॅपिंग: गुन्हेगारीच्या घटनांचे एकत्रीकरण आणि वर्गीकरण

- **क्राइम हॉटस्पॉट आणि घनता विश्लेषण:** गुन्हेगारीचे हेटमॅप ओळखा आणि गुन्हेगारी घनतेचे नकाशे तयार करा
- **पाळत ठेवणे आणि पायाभूत सुविधांचे मॅपिंग:** सीसीटीव्ही कॅमेरे, प्रकाश पायाभूत सुविधा इत्यादींचे मॅपिंग आणि कव्हेरेज विश्लेषण.
- **गुन्हेगारी प्रतिबंध:** संसाधनांचे वाटप आणि ऑप्टिमायझेशनसाठी अनेक मापदंड विश्लेषण तंत्रे लागू करणे

३. घनकचरा व्यवस्थापन:

नकचरा व्यवस्थापनातील जी.आय.एस.या तंत्राचा चा उपयोग खालीलप्रमाणे करता येईल

- **पायाभूत सुविधा:** कचरा व्यवस्थापन पायाभूत सुविधा आणि क्षमता (उदा. डबे, लॅंडफिल्स, पुनर्वापर केंद्रे इ.) च्या अवकाशीय प्रसाराचे दृश्य आणि विश्लेषण करणे.
- **सेवा वितरण:** सेवा नसलेली क्षेत्रे ओळखणे आणि कचरा उचलण्याचे चक्र ऑप्टिमाइझ करणे
- **संसाधन एकत्रीकरण:** कचरा व्यवस्थापनासाठी क्षेत्राची क्षमता ओळखणे

४. शहरी पायाभूत सुविधा आणि उपयुक्तता:

शहरांना सामान्यतः पायाभूत सुविधा आणि सेवा वितरणाच्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो आणि त्यांचे प्रभावीपणे निराकरण करण्यासाठी जी.आय.एस.या तंत्राचा चा उपयोग केला जाऊ शकतो .

- **मालमत्ता व्यवस्थापन:** पाणीपुरवठा नेटवर्क, मजबूत वॉटर ड्रेनेज, सडक लाइटिंग आणि दूरसंचार यासारख्या विद्यमान पायाभूत सुविधांचे कॅटलॉगिंग, ऑपरेशन आणि देखभाल
- **सेवा वितरण:** नवीन पायाभूत सुविधांसाठी नियोजन करणे सुविधातील दरी दूर करणे

५. शहरी वाहतूक

स्थानिक डेटा आणि अवकाशीय विश्लेषणहे वाहतूक नियोजनाची गुरुकिल्ली आहे. शहरी नियोजक यासाठी GIS या तंत्राचा करू शकतात.

चालण्याची क्षमता: शहर/परिसर स्तरावर चालण्यायोग्यतेसाठी अनुकूल शहरी जागा निश्चित करणे.

- **गतिशीलता:** वाहतुकीच्या विविध पद्धतींची सुलभता आणि कवरेज
- **रहदारी:** ट्रॅफिक हॉटस्पॉट आणि गर्दीच्या नमुन्यांचे विश्लेषण
- **ट्रान्झिट ओरिएंटेड डेव्हलपमेंट (टीओडी):** साइट सुयोग्यता आणि मार्ग नियोजनासाठी जमिनीचा वापर, लोकसंख्या आणि सार्वजनिक परिवहन नेटवर्कचे एकत्रीकरण.
- **स्मार्ट वाहतूक:** स्मार्ट सेन्सर्सच्या योग्यतेसाठी वाहतूक नेटवर्कचे विश्लेषण करणे, ईव्ही चार्जिंग स्टेशनसाठी स्थाने ओळखणे इ.
- **मेट्रो रेल्वेच्या सुलभतेचे विश्लेषण करणे**

६. अवकाशीय नियोजन

अवकाशीय नियोजन ही एक आंतरविद्याशाखीय क्रियाकलाप आहे जी संपूर्ण शहरातील अवकाशीय नमुने, ट्रेड, वाढ, एकीकरण, आर्थिक क्रियाकलाप, पायाभूत सुविधा आणि मर्यादा पाहून लक्षित क्षेत्रांच्या हस्तक्षेपांच्या दृष्टीने एक संरचित दृष्टीकोन घेते. जीआयएस ऍप्लिकेशन्ससाठी प्रमुख क्षेत्रे आहेत.

- **शहरी जागा:** वेगवेगळ्या वॉर्ड/प्रदेशांमध्ये जमिनीच्या वापराच्या पद्धतींचे विश्लेषण करा (हिरव्या जागा, अनौपचारिक वसाहती).
- **जैवविविधता/पर्यावरणशास्त्र:** इको-सेन्सिटिव्ह क्षेत्रे ओळखा, प्रादेशिक परिसंस्थेच्या दृष्टीने एकूण जैवविविधता योजनांचे प्रतिनिधित्व करा (बायोम्स, वनस्पती, पाणथळ जागा, नद्या, भूजल, सागरी, इतर)
- **अवकाशीय अर्थव्यवस्था:** आर्थिक हॉट स्पॉट्स आणि गुंतवणुकीची आवश्यकता असलेल्या आर्थिकदृष्ट्या मागास भागांच्या दृष्टीने शहराच्या अवकाशीय पॅटर्नचे विश्लेषण करा. संभाव्य शहरी आणि ग्रामीण आर्थिक चालक ओळखा.
- **एकात्मिक नियोजन/स्थानिक विकास फ्रेमवर्क:** शहरी विकास कॉरिडोर ओळखा
- **स्मार्ट सिटी:** स्मार्ट इको-डेव्हलपमेंट झोन, चालण्यायोग्य झोन, उच्च इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी इत्यादींसाठी संभाव्य क्षेत्रे ओळखा.

१.७ प्रादेशिक नियोजनाशी संबंधित समस्या (भारत/जग):

१. श्रीमंत राज्यांनी त्यांची काही अतिरिक्त संसाधने गरीब राज्यांना हस्तांतरित करण्यास नकार देणे;
२. गरीब राज्यांच्या स्वावलंबनाचा अभाव आणि त्यामुळे श्रीमंत राज्यांकडून संसाधनांच्या हस्तांतरणावर खूप अवलंबित्व;
३. मागासलेल्या भागांसाठी क्षेत्र विकास कार्यक्रमांमध्ये एकात्मिक दृष्टिकोनाचा अभाव आहे;
४. त्यांच्या अर्थव्यवस्था सुधारण्यासाठी मागास भागात स्थित मोठे केंद्रीय प्रकल्प अयशस्वी;
५. सार्वजनिक क्षेत्रातील वित्तीय संस्थांकडून सवलतीच्या अर्थसाह्यासाठी उद्योजकांची नॉन-अप्रोचिंग वृत्ती;
६. केंद्र सरकारच्या गुंतवणुकीच्या अनुदानाचा काही जिल्ह्यांतील काही भागांमध्ये विशिष्ट मागास भागांसाठी खूप जास्त केंद्रीकरण आणि भांडवली संबंधित गुंतवणुकीवर अशा प्रकारच्या गुंतवणुकीवर जास्त प्रमाणात सबसिडी यामुळे रोजगाराच्या कमी संधी निर्माण होतात;

७. वीज, वाहतूक, दळणवळण इत्यादीसारख्या पायाभूत सुविधांचा अभाव आणि राज्य सरकारांकडून पुरेशा आर्थिक आणि आर्थिक प्रोत्साहनांच्या अभावामुळे या प्रमुख केंद्रीय औद्योगिक उपक्रमांमध्ये आणि त्याच्या आसपास सहायक उद्योग, दुय्यम आणि तृतीयक उद्योगांचा विकास होऊ शकला नाही;
८. राज्यामध्ये अस्तित्वात असलेल्या राज्यांतर्गत असमतोलाच्या समस्येचा सामना करण्यासाठी राज्य सरकारने देऊ केलेल्या योग्य प्रोत्साहनांचा अभाव;
९. मागासलेल्या आणि इतर विशेष समस्या असलेल्या क्षेत्रांच्या विकासासाठी राज्य सरकारांनी दिलेल्या निधीची अपुरीता;
१०. मागासलेल्या भागाच्या विकासासाठी राज्यांना दिलेले योजना परिव्यय आणि कर्ज आणि अग्रिम यांचा गैर-उपयोग.

१.८ तुमची प्रगती तपासा:

प्र.१. खालील घटकावर टीप लिहा:

- A. नियोजनाची संकल्पना
- B. प्रादेशिक नियोजन
- C. भौगोलिक तंत्रज्ञान

प्र.२. प्रादेशिक नियोजनाबद्दल तपशीलवार चर्चा करा.

प्र.३. नियोजन आणि प्रादेशिक नियोजन यातील फरक सांगा .

प्र.४. भारतातील प्रादेशिक नियोजनाशी संबंधित प्रमुख समस्यांबद्दल तपशीलवार चर्चा करा.

प्र.५. नियोजन आणि प्रादेशिक नियोजनाची संकल्पना स्पष्ट करा.

नियोजनातील प्रदेशाची संकल्पना

घटक संरचना

- २.१ उद्दिष्टे
- २.२ परिचय
- २.३ प्रदेश: संकल्पना, प्रकार. सीमांकन
- २.४ नियोजन प्रदेश / क्षेत्र: गरज, वैशिष्ट्ये आणि पदानुक्रम
- २.५ नियोजन क्षेत्रांचे सीमांकन: तत्त्वे, निकष आणि पद्धती
- २.६ पेरॉक्स ग्रोथ पोल सिद्धांत आणि प्रादेशिक नियोजन
- २.७ तुमची प्रगती/व्यायाम तपासा

२.१ उद्दिष्टे

या युनिटच्या शेवटी, तुम्ही खालील घटक समजून घेण्यासाठी सक्षम व्हाल. -

- प्रदेशाची संकल्पना, प्रकार आणि त्याचे चित्रण समजून येईल.
- आपणास नियोजन प्रदेश / क्षेत्रे समजून घेण्यास मदत होईल तसेच त्याची गरज, वैशिष्ट्ये आणि पदानुक्रम हे ही समजून येईल.
- नियोजन प्रदेशाचे / क्षेत्रांचे सीमांकन जाणून घेऊ त्याचे तत्त्वे, निकष आणि पद्धती समजण्यास मदत होईल.
- पेरॉक्स ग्रोथ पोल सिद्धांत आणि प्रादेशिक नियोजन समजून घ्याल.

२.२. परिचय

या प्रकारांत आपण प्रदेशाची संकल्पना, अर्थ आणि प्रदेशाची व्याख्या तसेच आपण प्रदेशाचे प्रकार पाहणार आहोत थोडक्यात प्रदेश म्हणजे काय आणि प्रदेश कसे निर्माण केले जातात हे हे देखील पाहणार आहोत.

जेव्हा आपण नियोजनाची संकल्पना समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा आपण आधी "प्रादेशिक नियोजन" ही संकल्पना समजू घेणे महत्वाचे आहे .

नियोजन प्रदेशाची / क्षेत्राची व्याख्या भौगोलिक प्रदेश म्हणून केली जाऊते जिथे प्रादेशिक समस्यांना तोंड देण्यासाठी विकास आराखडा तयार करणे आणि त्याची अंमलबजावणी

करून त्या समस्याची सोडवणूक करणे महत्वाचे असते. हे प्रदेश औपचारिक , कार्यात्मक आणि सामान्यतः संक्रमणकालीन स्वरूपाचे असू शकते: उदाहरण – दिल्ली महानगर प्रदेश.

आपण समजून घेतले पाहिजे की प्रदेश ही मूलभूत संकल्पना इतकी महत्वाची आहे कारण जगात असा कोणताही भौगोलिक प्रदेश नाही ज्याची पूर्तता झाली आहे किंवा असा एकही प्रदेश नाही जो सर्व संपन्न असून त्याला कोणत्याच दुसऱ्या प्रदेशावर अवलंबून राहायची किंवा दुसऱ्या प्रदेशाची गरज नाही. म्हणजेच याचा अर्थ असा की सर्वच प्रदेशांना एकमेकांची गरज आहे. परंतु प्रदेशा - प्रदेशात फरक आहे आणि जर आपण ही प्रादेशिक नियोजन संकल्पना त्या सर्व-मागास क्षेत्रावर लागू करू शकलो तर जे कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे दुसऱ्या प्रदेशावर अवलंबून आहेत यासाठी आपल्याला प्रादेशिक नियोजन आणि भूगोल यांच्यातील संबंध समजून घेणे आवश्यक आहे.

आजच्या आधुनिक युगात प्रादेशिक नियोजनात भौगोलिक तंत्रज्ञानाचा वापर शकतो. भू-स्थानिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने आपण प्रदेशा - प्रदेशातील विषमता कमी ओळखून ती कमी करू शकतो .परंतु प्रादेशिक नियोजनात अनेक समस्या आहेत आपण सर्व समस्या ओळखून त्या सोडवल्या पाहिजेत.

सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे नियोजन आणि प्रादेशिक नियोजन या दोन्ही भूगोलातील महत्वाच्या संकल्पना आहेत या संकल्पनेच्या मदतीने आपण या प्रदेशातील विषमता कमी करू शकतो आणि त्या प्रदेशाच्या विकासासाठी आपण सर्व संभाव्य संसाधनांचा वापर करू शकतो.

२.३ प्रदेश: संकल्पना, प्रकार आणि चित्रण

२.३.१. प्रदेश: संकल्पना :

- भूगोलामध्ये, प्रदेश हे असे क्षेत्र आहेत जे त्याच्या भौतिक वैशिष्ट्यांद्वारे (भौतिक भूगोल), मानवी प्रभाव वैशिष्ट्ये (मानवी भूगोल), आणि मानवता आणि पर्यावरण (पर्यावरण भूगोल) यांच्या परस्परसंवादाने विभागलेले आहेत.
- भौगोलिक प्रदेश आणि उप-प्रदेशांचे वर्णन बहुतेक वेळा त्यांच्या अस्पष्टपणे परिभाषित केलेल्या असतात तर कधीकधी तात्पुरत्या सीमांद्वारे निर्धारित केल्या जातात . मानवी भूगोलात राष्ट्रीय सीमांसारख्या अधिकार क्षेत्राची कायद्यात व्याख्या केली जाते.
- 'क्षेत्र' किंवा 'प्रदेश' ही अशीच एक संकल्पना आहे जी १९व्या शतकाच्या मध्यात "जर्मन स्कूल ऑफ जोग्राफी" मध्ये अस्तित्वात आली.
- प्रथम, भूगोलशास्त्र विचारवंतानी प्रदेश किंवा जागेच्या भौतिक गुणधर्मांमधील एकसमानताद्वारे जगाचे नैसर्गिक क्षेत्रामध्ये वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न करतात.

- 20 व्या शतकात विविध सांख्यिकीय पद्धतींच्या सहाय्याने विविध श्रेणींमध्ये (वेगवेगळ्या कार्यात्मक प्रदेश किंवा नियोजन क्षेत्र) क्षेत्रांचे वर्गीकरण करण्यात आले होते ज्यामध्ये अनेक गुणधर्मामध्ये कार्यात्मक एकसंधता दर्शविली गेली होती.
- सध्या, प्रदेश आणि प्रादेशिकीकरण या शब्दाच्या नैसर्गिक, कार्यात्मक, किंवा स्थानिक भाषेतील प्रदेशाच्या कोणत्याही देशात किंवा राज्य किंवा लहान घटकामध्ये नियोजन केले जाते तसेच नियोजन प्रक्रियेद्वारे शाश्वत विकासाचे ध्येय साध्य केलोये जाते.

२.३.२ प्रदेशाची व्याख्या:

प्रदेश म्हणजे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील एक क्षेत्र आहे जे विशिष्ट गुणधर्मांद्वारे चिन्हांकित/मानांकित केले जाते. जे अतर्गत बाजूने एकसंध असतात आणि बाहेरून वेगळे असतात.

प्रदेश हा पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचा एक भाग म्हणून परिभाषित केला जातो ज्यामध्ये एक किंवा अनेक समान वैशिष्ट्ये आहेत जी त्याला इतर क्षेत्रांपेक्षा अद्वितीय बनवतात. प्रादेशिक भूगोल त्यांच्या संस्कृती, अर्थव्यवस्था, स्थलाकृति, हवामान, राजकारण आणि त्यांच्या विविध प्रजातींच्या वनस्पती आणि प्राणी यांसारख्या पर्यावरणीय घटकांशी संबंधित ठिकाणांच्या विशिष्ट वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करतो.

प्रदेश ही संकल्पना सामान्यतः अवकाशाशी जोडलेली असते आणि त्यात अवकाशीय परिमाण असतात. प्रदेश कधीकधी 'व्यक्तिनिष्ठ' किंवा 'अवकाशीय' म्हणून देखील वापरले जाते. तथापि, बऱ्याच भूगोलशास्त्रज्ञांसाठी, क्षेत्र हे स्थळ काळाशी जोडलेले एक वस्तुनिष्ठ वास्तव आहे, जे स्थळ दृष्टीने परिभाषित केले आहे.

कधी कधी जिल्ह्याचा एक भाग (कधीकधी गावालाही) प्रदेश म्हणतात, तर कधी जिल्हा, राज्य, राज्यांचा समूह हा प्रदेश म्हणून ओळखला जातो.

भूगोलशास्त्रज्ञांनी दिलेल्या काही महत्वाच्या व्याख्या खाली दिल्या आहेत.

- प्रदेश हे पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचे क्षेत्र आहे. - टेलर
- प्रदेश हे पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचे एक क्षेत्र आहे जे त्याच्या विशिष्ट वैशिष्ट्यांद्वारे वेगळे केले जाते. - एफ.जे. मॉनकहाउस
- प्रदेश हा एक भौगोलिक क्षेत्र किंवा क्षेत्र आहे ज्याला सभ्यता, भौतिक संसाधनांद्वारे आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी लोकांच्या मानकांची आवश्यकता भासते. - सी अरोनोविक
- पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील कोणतीही पृष्ठभाग जिथे भौतिक परिस्थिती एकसमान आहे तो एक प्रदेश आहे. - वुल्फगॅंग आणि जोर्ग
- प्रदेश हे अस्सल घटक आहेत, जे प्रत्येक आपल्या शेजाऱ्यांपासून नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक भिन्नता व्यक्त करतात. - जीटी रॅनर

- "प्रदेश म्हणजे जमीन, पाणी, हवा, वनस्पती, प्राणी आणि मनुष्य यांचा संकुल आहे, जो त्यांच्या अवकाशीय संबंधांतर्गत पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचा एक निश्चित भाग बनलेला आहे असे मानले जाते." - ए.जे. हर्बर्टसन
- "प्रदेश एक असे क्षेत्र आहे जेथे अनेक भिन्न गोष्टी कृत्रिमरित्या एकत्र आणल्या जातात, त्यांनी नंतर स्वतःला एक सामान्य अस्तित्वात स्वीकारले आहे." - विडाल-डे-ला-ब्लॅचे
- "प्रदेश हे विशिष्ट स्थानाचे क्षेत्र आहे जे काही प्रकारे इतर क्षेत्रांपेक्षा खूप वेगळे आहे आणि जे भेद पसरवते तितके विस्तारते." - रिचर्ड हार्टशोर्न
- "प्रदेश हे असे क्षेत्र आहे ज्यामध्ये पर्यावरण आणि लोकसंख्याशास्त्रीय घटकांच्या संयोजनाने आर्थिक आणि सामाजिक संरचनेची एकसंधता निर्माण केली आहे." - टीटी वूफर
- "एक क्षेत्र ज्यामध्ये विशिष्ट भौतिक प्रकारच्या आर्थिक जीवनाचा संच आहे." - R.E.Dicknison
- प्रदेश हा जमिनीच्या एकजिनसीपणाच्या आधारावर रेखाटलेला आहे - वर्ण आणि वहिवाट. - आर.एस. प्लॅट.

● प्रादेशिक भूगोलाचा विकास

प्रादेशिक भूगोलाची मुळे युरोपमध्ये आहेत; विशेषतः फ्रेंच आणि भूगोलशास्त्रज्ञ पॉल विडाल दे ला ब्लॅचे यांच्याशी. 19व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, डे ला ब्लॅचे यांनी त्यांच्या वातावरण आणि वेतनाच्या कल्पना विकसित केल्या. वातावरण हे नैसर्गिक वातावरण होते आणि देय देश किंवा स्थानिक प्रदेश होता.

पद्धतशीर चिंतेचे लक्ष्य बनण्याआधी, प्रादेशिक अभ्यासांनी, सर्वात महत्वाचे म्हणजे, विशिष्टता, कुतूहल आणि जगाच्या विविध भागांची वर्णने ओळखण्याचा प्रयत्न केला.

अठराव्या शतकाच्या मध्यापासून, प्रदेश या शब्दाबद्दल अधिक "वैज्ञानिक" दृष्टिकोन विकसित करण्याच्या हेतूशिवाय वर्णन, वर्गीकरण आणि विश्लेषण तंत्रांचे अनेक प्रकार तयार केले गेले आहेत.

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला जेव्हा युरोप आणि युनायटेड स्टेट्समध्ये "प्रादेशिक भूगोल" च्या पद्धतशीरतेने पहिले पाऊल उचलण्यास सुरुवात केली तेव्हा या चिंता अधिक सामान्य झाल्या.

प्रादेशिक घटनेवर प्रथम सैद्धांतिक व्याख्या विकसित करणारे मुख्य भूगोलशास्त्रज्ञ: जर्मनीतील अल्फ्रेड हेटनर, फ्रान्समधील विडाल-डे-ला-ब्लॅचे आणि ग्रेट ब्रिटनमधील ए.जे. हर्बर्टसन.

प्रदेशाच्या कल्पनेची पहिली पद्धतशीर व्याख्या हर्बर्टसन यांनी 1905 च्या लेखात केली होती. त्याच्या अधिक पद्धतशीर पैलूंच्या संदर्भात, असे म्हणता येईल की "पद्धतशीर

भूगोल" तयार करणे आणि शोधण्याचा प्रयत्न करणे हा उद्देश आहे. जगावरील भौगोलिक विभागांचे आदेश".

वर्गीकरण प्रक्रिया म्हणून प्रादेशिकीकरणाची व्याख्या करण्याची चिंता, ते जीवशास्त्र वर्गीकरण प्रक्रियेचा स्पष्ट संदर्भ देते (प्रादेशिकीकरणाचा सेंद्रिय सिद्धांत), अशा प्रकारे सीमांकन निकषांवर आधारित, एक घटावात्मक पूर्वाग्रह दाखवून, जगाला प्रमुख नैसर्गिक प्रदेशांमध्ये विभाजित करते".

हर्बर्टसन (1905) खालील महत्वाच्या क्रमाने अशा प्रदेशांसाठी चार "घटना वर्ग" प्रस्तावित करतात:

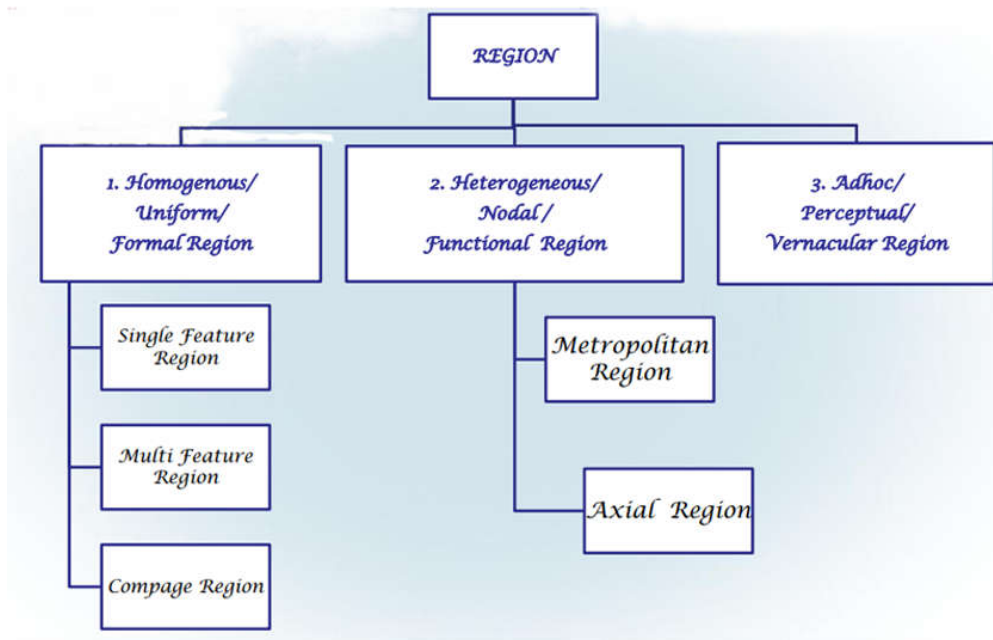
काही महत्वाचे प्रदेश

- जागतिक प्रदेश
- महाद्वीपीय प्रदेश
- भौगोलिक प्रदेश
- नियोजन क्षेत्र
- पुराण भौगोलिक प्रदेश
- भौतिकशास्त्रीय क्षेत्रे
- ऐतिहासिक प्रदेश
- पर्यटन क्षेत्र
- नैसर्गिक प्रदेश
- नैसर्गिक संसाधने क्षेत्र
- जलविज्ञान क्षेत्र
- धार्मिक प्रदेश
- राजकीय क्षेत्रे
- सामाजिक सांस्कृतिक क्षेत्र
- प्रशासकीय प्रदेश
- स्थानिक प्रशासकीय प्रदेश
- पारंपारिक किंवा अनौपचारिक प्रदेश
- कार्यशील प्रदेश

- लष्करी प्रदेश
- संस्कृती क्षेत्र
- भौगोलिक प्रदेश

२.३.३.प्रदेशाचे प्रकार:

प्रदेशांचे तीन मुख्य प्रकार म्हणजे औपचारिक, कार्यात्मक आणि स्थानिक प्रदेश.

१. औपचारिक प्रदेश:

- औपचारिक प्रदेश हा एक भौगोलिक प्रदेश असतो जो निर्दिष्ट निकषात एकसंध आणि एकसमान असतो. हा निर्दिष्ट निकष भौतिक, सामाजिक किंवा राजकीय असू शकतात . उदाहरण – हिमालयीन प्रदेश, उप-उष्णकटिबंधीय प्रदेश इ.
- एक औपचारिक प्रदेश एकसमान किंवा एकसंध प्रदेश म्हणून देखील ओळखला जातो.
- हे असे क्षेत्र आहे ज्यामध्ये प्रत्येकजण समान एक किंवा अधिक विशिष्ट वैशिष्ट्ये सामायिक करतो. हे सामान्य वैशिष्ट्य म्हणजे सांस्कृतिक मूल्य जसे की भाषा, आर्थिक क्रियाकलाप जसे की विशिष्ट पिकाचे उत्पादन किंवा पर्यावरणीय गुणधर्म जसे की हवामान आणि हवामानाचे नमुने. जे काही सामान्य वैशिष्ट्य आहे, ते निवडलेल्या प्रदेशात उपस्थित आहे.
- विशिष्ट औपचारिक प्रदेशाचे , वैशिष्ट्य म्हणजे त्यात सार्वत्रिक विविधता आढळते, जसे की उत्तर अमेरिकेतील गहू बेल्ट, हे असे क्षेत्र आहे ज्यामध्ये मुख्य पीक गहू आहे, परंतु इतर पिके देखील येथे घेतली जातात.

- त्याचे पुढे 'सिंगल फीचर रिजन' (उदा. भारताचे भौतिक क्षेत्र), "एकाधिक वैशिष्ट्य क्षेत्र' (उदा. संसाधन क्षेत्र किंवा नियोजन क्षेत्र), आणि 'कंपेज क्षेत्र' (उदा. जागतिक कृषी क्षेत्र) मध्ये विभागलेले आहे.
- व्हिटलेसी (1956) ने 'कॉम्पेज क्षेत्र' अशी एकसमान प्रदेश म्हणून परिभाषित केली आहे जिथे भौतिक, जैविक आणि सामाजिक वातावरणाची सर्व वैशिष्ट्ये मानवी व्यवसायाशी कार्यशीलपणे संबंधित आहेत.

२. कार्यात्मक प्रदेश

- एक कार्यशील प्रदेश म्हणजे विशिष्ट कार्यात्मक सुसंगतता प्रदर्शित करतो, विशिष्ट निकषांच्या आधारे परिभाषित केल्यावर त्या प्रदेशाच्या भागांचे परस्परावलंबन म्हणजेच कार्यात्मक प्रदेश म्हणून ओळखले जाते.
- एक कार्यशील प्रदेश, ज्याला नोडल प्रदेश म्हणून देखील ओळखले जाते, नोड किंवा केंद्रबिंदूभोवती आयोजित केले जाते. याला काहीवेळा ध्रुवीकृत प्रदेश म्हणून संबोधले जाते आणि ते शहरे, शहरे आणि गावे यांसारख्या विषम एककांनी बनलेले असते जे कार्यात्मकपणे एकमेकांशी संबंधित असतात. उदाहरण – राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्र.
- कार्यशील प्रदेशाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तो प्रदेश मध्यवर्ती केंद्रावर फोकस करतो किंवा नोडवर वर्चस्व गाजवते आणि बाह्य भागावर महत्त्व कमी करते.
- हा प्रदेश वाहतूक, दळणवळण प्रणाली किंवा आर्थिक किंवा कार्यात्मक संघटनांद्वारे मध्यवर्ती बिंदूशी जोडलेला आहे.
- कार्यात्मक जोडणीचे स्वरूप आणि आकारमानात बदलत राहते.
- कार्यशील प्रदेशाचे उदाहरण म्हणजे वर्तमानपत्राचे अभिसरण क्षेत्र. ते क्षेत्र ज्या शहरामध्ये वृत्तपत्र प्रकाशित केले जाते त्या शहराभोवती केंद्रित आहे. प्रचलित शहरापासून जितके दूर असेल तितके कमी लोक वर्तमानपत्र वाचतील (या घटनेला अंतराचा क्षय म्हणून ओळखले जाते).

३. स्थानिक प्रदेश

- "स्थानिक प्रदेश" हे एक विशिष्ट क्षेत्र आहे जेथे रहिवासी एकत्रितपणे स्वतः ला सामायिक ऐतिहासिक , परस्पर हितसंबंध आणि एक समान ओळख यांनी एकमेकांशी जोडलेले मानतात. असे प्रदेश "बौद्धिक आविष्कार" आहेत आणि गोष्टी, लोक आणि ठिकाणे ओळखण्यासाठी लघुलेखाचे एक प्रकार आहेत.
- स्थानिक प्रदेश "स्थानाची भावना" दर्शवतात, परंतु क्वचितच स्थापित अधिकारक्षेत्राच्या सीमांशी एकरूप होतात.
- स्थानिक भाषेचा प्रदेश, ज्याला पर्सॅप्युअल प्रदेश किंवा तडका प्रदेश म्हणूनही ओळखले जाते, हे असे ठिकाण आहे की लोक त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचा भाग म्हणून अस्तित्वात आहेत.

- हे प्रदेश व्यक्तीनुसार बदलतात. ते एखाद्या व्यक्तीच्या स्थानाच्या अनौपचारिक भावनेतून उद्भवतात. स्थानिक प्रदेशाचे उदाहरण म्हणजे सांस्कृतिक क्षेत्र किंवा संक्रमणकालीन प्रदेश, उदासीन क्षेत्र इ.

२.३.४. प्रदेशाचे सीमांकन:

१. साधारण प्रदेशाचे सीमांकन

एखाद्या साधारण प्रदेशाचे सीमांकन करताना प्रदेश निर्धारित करणाऱ्या घटकांच्या जटिलतेमुळे आणि विरोधाभासी स्वरूपामुळे, केवळ अस्पष्ट आणि संक्रमणकालीन सीमा रेखाटल्या जाऊ शकतात. उदा. सांस्कृतिक क्षेत्रांच्या (भारतातील बौद्ध सांस्कृतिक क्षेत्र) विभागाच्या संक्रमणकालीन स्वरूपामुळे सांस्कृतिक प्रदेशासाठी रेषीय सीमा काढणे कठीण आहे.

साधारण प्रदेशाच्या सीमांकनामध्ये खालील पद्धतीचा समावेश होतो.

● प्रवाह विश्लेषण पद्धत:

या पद्धतीमध्ये प्रथम, गाभा ओळखला जातो आणि प्राथमिक माहितीच्या आधारे अंदाज लावला जातो की वस्तू आणि सेवांचा प्रवाह किंवा संस्कृतीची वैशिष्ट्ये किती दूर आहेत हे ओळखले जाऊ शकते.

ही पद्धत कार्यशील प्रदेशाचे वर्गीकरण करण्यासाठी सुद्धा वापरली जाऊ शकते.

उदा. आर एल सिंग प्रभाव क्षेत्र किंवा उमलँडचे विश्लेषण (भाजीपाला पुरवठा, वर्तमानपत्र पुरवठा इ. बदल लिहिले)

सांस्कृतिक क्षेत्रासाठी भाषा, धर्म, वेशभूषा इत्यादी संस्कृतीचे घटक ओळखले जातात आणि त्यांच्या सभोवतालच्या घटनांच्या आधारे, प्रादेशिक सीमा स्पष्टपणे रेखाटल्या जाऊ शकतात.

● सापेक्ष तीव्रता विश्लेषण पद्धत:

समजा (I) आणि (J) हे जागेचे दोन विभाग आहेत आणि YI आणि YJ हे दरडोई उत्पन्न आहेत. Yi-Yj हे समीकरण दोन विभागांच्या दरडोई उत्पन्नातील फरक असलेले मूल्य दाखवते. भूगोलशास्त्रज्ञ निकष किंवा मर्यादा निश्चित करू शकतो ज्याच्या पलीकडे (i) आणि (j) मधील विषमता इतकी जास्त आहे की ते वेगळे केले जाऊ शकतात आणि प्रदेश म्हणून वर्गीकृत केले जाऊ शकतात.

२. औपचारिक प्रदेशाचे सीमांकन:

● प्रवाह विश्लेषण:

औपचारिक प्रदेशांना तंतोतंत सीमा मर्यादा असतात. उदा. 18 अंश सेल्सिअस समतापरेषा, प्रशासकीय सीमा इ.

औपचारिक प्रदेशांच्या सीमांकणामध्ये स्थानिक एककांचे एकत्रित गट करणे समाविष्ट असतात ज्यात विशिष्ट स्पष्टपणे परिभाषित निकषांनुसार समान वैशिष्ट्ये आहेत आणि जे विशिष्ट निवडलेल्या निकषांच्या आधारावर प्रदेशाबाहेरील घटकापेक्षा लक्षणीय भिन्न आहेत. खालील निकष असू शकतात बेरोजगारी दर, क्रियाकलाप दर, स्थलांतर ट्रेंड, दरडोई उत्पन्न इत्यादी असू शकतात.

या प्रकारत प्रदेशाबाहेरील युनिट्सपेक्षा वैशिष्ट्ये लक्षणीयरीत्या भिन्न असावी लागतात सीमांकन विकासाच्या उद्दिष्टांवर अवलंबून असते.

औपचारिक प्रदेशाच्या वर्णनासाठी चल (एकसंध): जमीन वापर वैशिष्ट्ये लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्ये; वाहतूक पायाभूत सुविधा; सामाजिक सेवा आणि सार्वजनिक उपयोगिता; सामाजिक-आर्थिक संरचना.

औपचारिक प्रदेशांचे सीमांकन करण्यासाठी दोन तंत्रे वापरली जातात ती खालीलप्रमाणे :

१. भारित निर्देशांक क्रमांक पद्धती

२. घटक विश्लेषण पद्धत

१. भारित निर्देशांक क्रमांक पद्धती:

या पद्धतीत, काही निर्देशांक (मापदंड) निवडले जातात आणि मूल्य दिले जाते, प्रत्येक भागासाठी एकूण मूल्य स्वतंत्रपणे मोजली जातात आणि समान मूल्य असलेले क्षेत्र बनवले जातात. या भागाला 'प्रदेश' असे संबोधले जाते.

उदाहरण: रोजगार आणि उत्पन्न पातळीचे वर्णन ओळखण्यासाठी अभ्यासाचे क्षेत्र बेरोजगारीच्या दरांनुसार आणि दरडोई उत्पन्नाच्या पातळीनुसार बदललेल्या अनेक भागात विभागले गेले आहे. परंतु मुख्य समस्या प्रदेश वेगळे करणे हे उद्दिष्ट आहे; म्हणजे आर्थिक अस्वस्थतेचे क्षेत्र. प्रत्येक निकषासाठी मूल्य नियुक्त केली जातात आणि एकत्र घेतल्यावर आणि भारित केल्यावर, एक प्रदेश वेगळा केला जाऊ शकतो

२. घटक विश्लेषण पद्धत:

या पद्धतीमध्ये, प्रत्येक मापदंड स्वतंत्रपणे दिले जातात आणि नंतर सर्व नकाशे एकमेकांवर ठेवले जातात. या सरावानंतर जो सामाईक प्रदेश निर्माण होईल तो प्रदेश तयार होईल. हा एक अधिक मान्य दृष्टीकोन आहे. स्मिथने आर्थिक-आरोग्य क्षेत्रांचे वर्णन करण्यासाठी ही पद्धत वापरली.

स्मिथने स्थानिक एम्प्लॉयमेंट एक्सचेंज एरिया बेसवर 14 औद्योगिक निकष आणि स्थानिक प्राधिकरण बेसवर 14 सामाजिक-आर्थिक निकष ओळखले. यापैकी बरेच निकष एकमेकांवर अवलंबून आहेत.

घटक विश्लेषण पद्धतीचा वापर या घटकांना वेगळे करण्यासाठी आणि घटक लोडिंगच्या आधारावर क्षेत्र गट तयार करण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

स्मिथने 'औद्योगिक बदल' आणि 'औद्योगिक संरचना' हे प्रमुख औद्योगिक घटक म्हणून ओळखले आणि 'लोकसंख्या बदल' आणि 'सामाजिक संरचना' हे प्रमुख सामाजिक-आर्थिक घटक म्हणून ओळखले. हे घटक आर्थिक आरोग्य क्षेत्राचे वर्णन करण्यात मदत करतात.

३. कार्यात्मक प्रदेशाचे सीमांकन:

कार्यात्मक प्रदेशाच्या सीमांकनामध्ये स्थानिक घटकांच्या एकत्रीकरणाचा समावेश केला जातो. जे मोठ्या प्रमाणात परस्परावलंबन प्रदर्शित करतात.

त्यामुळे संपूर्ण प्रदेशाच्या एकसमानतेच्या ऐवजी मध्यवर्ती बिंदूशी जोडलेल्या प्रवाहावर अधिक भर असतो.

● प्रवाह विश्लेषण पद्धत:

प्रबळ केंद्र आणि आजूबाजूच्या प्रवाहांची दिशा आणि तीव्रतेच्या आधारावर प्रवाह विश्लेषण कार्यशील प्रदेश तयार करते.

प्रत्येक प्रवाह मुख्य केंद्रापासून अधिक दूर झाल्यामुळे कमी होणारी तीव्रता दर्शवेल आणि दुसऱ्या केंद्राजवळ येताच तीव्रता वाढेल.

प्रबळ केंद्राच्या प्रभावाच्या क्षेत्राची सीमा असेल जेथे प्रवाहाची तीव्रता कमीत कमी असेल. जेव्हा प्रवाह लक्षणीयरीत्या कमी होतो याचा अर्थ परस्परसंवाद/उत्पत्तीचा प्रभाव कमी होतो. अंतराच्या बाबतीत, विशिष्ट दिशेने, नोडचा प्रभाव असतो आणि पुढे तो खाली पडतो. हे कट ऑफ पॉइंट्स देते. तात्पुरते चित्रण केले जाते.

प्रवाह विश्लेषणामध्ये, मुख्य केंद्र आणि त्याच्या सभोवतालच्या उप-शहरांमधील प्रवाहाच्या दिशा आणि तीव्रतेच्या आधारावर मिरवणुकीचे क्षेत्र निश्चित केले जातात. मुख्य केंद्रापासूनच्या अंतरानुसार प्रवाह कमी होतो आणि इतर केंद्राजवळ येताच त्याचा प्रभाव वाढतो. जेथे मुख्य केंद्राभोवती प्रवाहाची तीव्रता कमी असते, तेथे त्या केंद्राच्या परिणामाच्या परिघाची मर्यादा असते. हा प्रवाह कोणत्याही प्रकारचा असू शकतो,

आर्थिक – जसे की मालवाहू किंवा प्रवासी, रस्ता किंवा रेल्वे.

उद्दिष्ट/उद्देश – खरेदी किंवा प्रवास

सामाजिक – विद्यार्थी किंवा रुग्णालयातील रुग्णांचा प्रवाह

राजकीय - सरकारी खर्चाचा प्रवाह

माहिती – टेलिग्राम, वर्तमानपत्र, टेलिफोन कॉल्स इ.

● गुरुत्वाकर्षण विश्लेषण पद्धत:

गुरुत्वाकर्षण विश्लेषणाच्या पद्धतीचा आधार न्यूटनच्या सिद्धांतामध्ये आहे. हे मानवी परस्परसंवादाच्या संभाव्य मूल्यावर आधारित आहे.

हे वास्तविक प्रवाहापेक्षा केंद्रांमधील आकर्षणाच्या सैद्धांतिक शक्तींशी संबंधित आहे.

त्यामुळे हा दुसरा सर्वोत्तम दृष्टीकोन मानला जातो परंतु काळजीपूर्वक वापरल्यास ते वास्तविक प्रवाह आणि अधिक महत्वाचे म्हणजे केंद्रांमधील संभाव्य प्रवाहासाठी चांगले मार्गदर्शक प्रदान करू शकते.

Zipf, Reilly, Stewart, Stouffer आणि इतरांनी विकसित केलेले "सामाजिक भौतिकशास्त्र" चे हे झपाट्याने विकसित होणारे क्षेत्र मानवी परस्परसंवादाच्या संभाव्यतेच्या दृश्यावर आधारित आहे आणि न्यूटोनियन भौतिकशास्त्राच्या समान तर्काच्या वापरातून उद्भवते. याचा अर्थ असा की ही पद्धत जवळच्या भागातून केंद्राद्वारे प्रवाह (वस्तू, सेवा, लोक इ.) प्रवाहाच्या आकर्षणाच्या संभाव्यतेवर आधारित आहे.

हे गुरुत्वाकर्षण मॉडेल असे गृहीत धरते की दोन केंद्रांमधील परस्परसंवाद ही लोकसंख्या, रोजगार, उत्पन्न, खर्च, किरकोळ व्यापार इत्यादी केंद्रांच्या वस्तुमानाच्या प्रमाणात आहे आणि मैल, वेळ आणि मध्यंतरी संधी यांसारख्या केंद्रांमधील अंतराच्या वर्गाच्या व्यस्त प्रमाणात आहे.

२.४ नियोजन प्रदेश : गरज, वैशिष्ट्ये आणि पदानुक्रम

नियोजन प्रदेश : संकल्पना

- नियोजन प्रदेश हा प्रदेशाचा एक भाग आहे ज्यावर आर्थिक निर्णय लागू होतात. येथे नियोजन या शब्दाचा अर्थ आर्थिक विकास साधण्यासाठी त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी निर्णय घेणेअसा आहे .
- नियोजन क्षेत्र हे राज्य, जिल्हा किंवा ब्लॉक यांसारखे प्रशासकीय किंवा राजकीय क्षेत्र असू शकतात कारण असे प्रदेश व्यवस्थापन आणि सांख्यिकीय माहिती गोळा करण्यात चांगले आहेत. म्हणून, संपूर्ण देश हा राष्ट्रीय योजनांसाठी नियोजन क्षेत्र आहे, राज्य हे राज्य योजनांसाठी नियोजन क्षेत्र आहे आणि जिल्हे किंवा ब्लॉक हे सूक्ष्म-प्रादेशिक योजनांसाठी नियोजन क्षेत्र आहेत.
- योजना उद्दिष्टांची योग्य अंमलबजावणी आणि पूर्तता करण्यासाठी, नियोजन क्षेत्रामध्ये एकसंध आर्थिक, भौगोलिक आणि सामाजिक-सांस्कृतिक रचना असणे आवश्यक आहे.
- ते आर्थिक व्यवहार्यता प्रदान करणाऱ्या संसाधनांची श्रेणी समाविष्ट करण्यासाठी पुरेसे मोठे असावे.
- ते अंतर्गत रित्या एकसंध आणि भौगोलिकदृष्ट्या एक संसर्गजन्य क्षेत्र युनिट देखील असावे.
- त्याची संसाधन संपत्ती अशी असावी की उत्पादनाचा वापर आणि देवाणघेवाण यांचा एक समाधानकारक स्तर व्यवहार्य असेल.

Regional Planning

नियोजनातील प्रदेशाची
संकल्पना

Need, Importance & Implementation

प्रादेशिक नियोजनाची गरज

एखादे शहर किंवा कोणतेही क्षेत्र आकाराने वाढू शकते आणि त्याच्या सभोवतालच्या क्षेत्राच्या विकासास अडथळा आणू शकते. अनेक दशकांमध्ये ते आजूबाजूच्या भागांशी स्पर्धा करू लागते आणि त्यामुळे असंतुलन निर्माण होते. हे क्षेत्रांमध्ये आर्थिक तसेच कार्यात्मक असंतुलन निर्माण करते. स्थलांतर वाढवते, कार्यक्षमता कमी होते, परिणामी संसाधनांचा अवाजवी अपव्यय होतो आणि त्याच्या गरजा पूर्ण करणे देखील कठीण होऊ शकते. असे असमतोल रोखण्यासाठी प्रादेशिक योजनांची नितांत आवश्यकता आहे.

हे विषमता कमी करण्यास, विकासाचा चालना देण्यास, शाश्वत विकासास चालना देण्यास, त्याच्या संभाव्यतेवर आधारित सामूहिक प्रदेशाची आर्थिक वाढ करण्यास मदत करते. तसेच स्थलांतराचा प्रश्नही मोठ्या प्रमाणात सुटला आहे

विशिष्ट शहरी भागात केंद्रित होण्याऐवजी आवश्यक सुविधा अधिक समान रीतीने वितरित केल्या गेल्या आहेत. या योजना क्षेत्रांमध्ये अधिक चांगली कनेक्टिव्हिटी सुनिश्चित करतात आणि भविष्यातील वाढीची काळजी घेतात.

नियोजन क्षेत्र : वैशिष्ट्ये

- त्यात संसाधने, परिस्थिती आणि गुणधर्मांची श्रेणी असणे पुरेसे मोठे असावे जेणेकरून इच्छित प्रमाणात आर्थिक व्यवहार्यता प्रदान करता येईल आणि त्याच वेळी सर्वसमावेशक दृष्टीकोन खूप सामान्य बनविण्यासाठी खूप मोठा नसावा.
- त्याची संसाधन स्थिती अशी आहे की उपभोगासाठी आणि देवाणघेवाणीसाठी उत्पादन संयोजनाची समाधानकारक पातळी शक्य होईल.
- नियोजन क्षेत्र मूलतः कार्यशील आहे म्हणून प्रादेशिक रेखांकनाच्या प्रक्रियेत उच्च प्रमाणात लवचिकता आणि लवचिकता राखली पाहिजे.

- संसाधनांची अंतर्गत एकसंधता तार्किकदृष्ट्या जोडलेली असावी.
- प्रदेश अंतर्गत रित्या एकसंध (लगकटपणे जोडलेला) असावा.
- प्रदेश भौगोलिकदृष्ट्या समीप असावा जो मैदानी, डोंगराळ प्रदेश, किनारपट्टी इ. मध्ये विभागला जाऊ शकतो.
- प्रदेशातील लोकांमध्ये सामाजिक आणि सांस्कृतिक एकसंधता असावी.

डेटा संकलन आणि विश्लेषणासाठी प्रदेश स्वतंत्र युनिट असावा.

- प्रदेशाचे आर्थिक अस्तित्व असले पाहिजे जे सांख्यिकीय नोंदींवरून मिळू शकते.
- त्याच्या विकासामध्ये स्थानिक लोकांचा सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी ते पुरेसे लहान असावे.
- ते एका प्रशासकीय एजन्सीच्या अंतर्गत असावे.
- ते खूप लहान नसावे; त्याचा भौगोलिक आकार संसाधनांचे शोषण करण्यासाठी इतका मोठा असावा. कोणत्याही रोजगार केंद्रातील श्रमिक गरजांचा मोठा भाग प्रदेशातून भागवण्याची परवानगी देण्यासाठी ते पुरेसे मोठे असावे.
- त्याची आर्थिक रचना एकसंध असावी, म्हणजेच रोजगाराच्या स्थानिक प्रमाणात आणि कृषी, उद्योग आणि सेवांमधील उत्पादनातील तफावत एका अरुंद मर्यादेत असावी.
- त्यात एक किंवा अधिक वाढीचे गुण असावेत.
- प्रदेशाचे सर्व भाग एकमेकांवर अवलंबून असले पाहिजेत.

स्थानिक समस्या आणि सामान्य आकांक्षा आणि त्यांचे निराकरण करण्याच्या दृष्टीकोनांचे समान कौतुक केले पाहिजे; याने स्पर्धेला परवानगी दिली पाहिजे आणि प्रोत्साहित केले पाहिजे परंतु एक क्षेत्र आणि दुसऱ्या क्षेत्रामध्ये प्रतिस्पर्धी किंवा उदासीनता नाही.

नियोजन प्रदेशाची पदसोपानश्रेणी:

बहुस्तरीय नियोजनामध्ये प्रदेशांची विशिष्ट श्रेणी असते. निवडलेल्या निकष/निकषांवर अवलंबून आपण त्याचे अनेक प्रकारे वर्गीकरण करू शकतो. आकाराच्या निकषावर असे एक वर्गीकरण येथे देण्यात आहे.

१. बृहद प्रदेश:

बृहद प्रदेश नैसर्गिकरित्या मोठा आहे. एखाद्या देशाची राज्ये पुरेशी मोठी नसल्यास बृहद प्रदेश हे अगदी राज्यांच्या समूहाचे राज्य असू शकते. बृहद मोठा प्रदेश हा देशातील एक झोन असू शकतो, ज्यामध्ये काही राज्यांचा समावेश असू शकतो. उदाहरणार्थ, भारतात पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण आणि मध्य झोन आणि 'झोनल कौन्सिल' आहेत ज्यांचे कार्य परस्पर सल्लामसलत, सहकार्य विकसित करणे आणि परस्पर समुपदेशन आहे. एका

अर्थाने बृहद प्रदेश राष्ट्रीय स्तराच्या पुढे, पदानुक्रमात दुसऱ्या स्थानावर आहेत. हे देखील शक्य आहे की भौतिक बृहद प्रदेशात देशाच्या विविध राज्यांचे भाग किंवा प्रकल्प नियोजन हेतू असू शकतात. (उदा., मोठे नदी खोरे प्रकल्प, विविध राज्यांचे विद्युत ग्रीड, आणि विशिष्ट क्रियाकलाप (सुविधा) नियोजनाच्या उद्देशाने) बृहद प्रदेश वेगवेगळ्या राज्यांचे भाग आहेत. बृहद प्रदेश एखाद्या देशाच्या राज्यांच्या प्रशासकीय सीमा ओलांडू शकतो किंवा ओलांडू शकतो या अर्थाने राज्यांच्या सीमांचा आदर केला जात नाही. बृहद प्रदेश सर्व बाबतीत एकसमान किंवा एकसंध असू शकत नाही. यात एका बाबतीत एकसंधता असू शकते आणि इतर बाबतीत विषमता असू शकते (प्रशासकीय सीमा). एका बृहद प्रदेशात समान संसाधन आधार आणि त्या संसाधन बेसमध्ये स्पेशलायझेशन असणे आवश्यक आहे, जेणेकरून उत्पादन क्रियाकलाप प्रादेशिक श्रम विभागणीवर आधारित तुलनात्मक लाभाच्या तत्वावर विकसित होऊ शकतील. किंवा संसाधन क्षेत्रे). भारताच्या नियोजन आयोगाकडे फक्त 5 क्षेत्रीय परिषदा असतील-पूर्व, उत्तर, मध्य, पश्चिम आणि दक्षिणेतील काही राज्यांचा समावेश आहे परंतु त्यापलीकडे भारतात कोणतेही बृहद प्रादेशिकीकरण नाही. भारताचे हे तथाकथित बृहद प्रदेश आहेत. नदीचे पाणी आणि वीज ग्रीड इत्यादींच्या वापराच्या बाबतीत आंतरराज्य सहकार्य असणे आवश्यक आहे.

२. मध्यम प्रदेश

मध्यम प्रदेश राज्याच्या 'विभाजनाने' ओळखला जाऊ शकतो. छत्तीसगड प्रदेश, बुंदेलखंड प्रदेश, बघेलखंड प्रदेश, महाकोशल प्रदेश हा सहसा राज्याचा एक उपविभाग असतो, ज्यामध्ये अनेक जिल्ह्यांचा समावेश होतो. क्षेत्रामध्ये काही ओळखण्यायोग्य आत्मीयता असणे आवश्यक आहे जे नियोजन सुलभ करू शकते. हा सांस्कृतिक किंवा प्रशासकीय प्रदेश असू शकतो आणि तो एकसंध भौतिक प्रदेश असेल तर ते आणखी चांगले होईल.

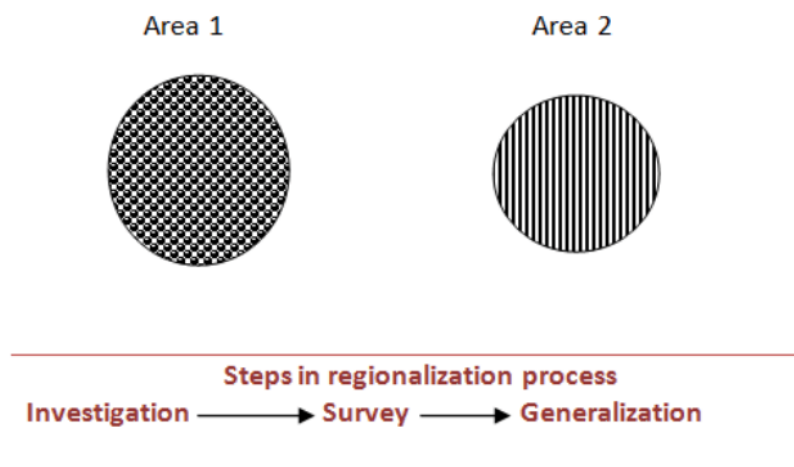
३. सूक्ष्म प्रदेश

बहुस्तरीय नियोजनात जिल्हा हा सूक्ष्म प्रदेश आहे. हे नियोजन क्षेत्रांच्या पदानुक्रमातील नियोजनाचे सर्वात कमी प्रादेशिक एकक बनते. नियोजनासाठी जिल्हा हा सर्वात व्यवहार्य सूक्ष्म प्रदेश असण्याचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे डेटाबेस आणि कॉम्पॅक्ट प्रशासनाचे अस्तित्व. हे क्षेत्र आहे, जे योजना अंमलबजावणी आणि देखरेखीसाठी प्रशासनासह योजना तयार करण्यासाठी व्यवहार्य आहे. एक महानगर क्षेत्र एक सूक्ष्म क्षेत्र असू शकते आणि प्रभाव क्षेत्र दुसरा सूक्ष्म प्रदेश असू शकतो. नोडल पॉइंट हा एक सूक्ष्म प्रदेश देखील असतो, जरी अनेक प्रकरणांमध्ये सूक्ष्म क्षेत्र हे मुळात ग्रामीण भाग असतात, ज्यामध्ये संपूर्ण क्षेत्रावर कोणत्याही संघटनात्मक पदानुक्रमाशिवाय अनेक लहान नोड्स असू शकतात. सूक्ष्म क्षेत्राचे मूलभूत वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचे लहानपणा. काही विशिष्ट सूक्ष्म प्रदेश असू शकतात जसे की खनिज उत्खननाचे पट्टे किंवा पुन्हा दावा केलेले क्षेत्र किंवा सिंचन प्रकल्पाचे इतके मोठे नसलेले कमांड क्षेत्र.

२.५ नियोजन क्षेत्रांचे सीमांकन: तत्त्वे, निकष आणि पद्धती

प्रादेशिक रेखांकना ही कोणत्याही प्रादेशिक विकास आराखड्याच्या तयारीची पहिली पायरी आहे जेणेकरून नियोजनाचे तात्पुरते परिचालन क्षेत्र सुनिश्चित होईल. नियोजन क्षेत्रामध्ये, सर्व प्रादेशिक अभ्यासांची चौकट हाती घेतली जाऊ शकते आणि विकासाची कल्पना केली जाऊ शकते.

- प्रादेशिकीकरण ही एखाद्या प्रदेशाच्या संदर्भात जटिलतेचे सोप्या समजण्यायोग्य स्वरूपांमध्ये विभाजन करण्याची प्रक्रिया आहे.
- प्रादेशिकीकरणाचे सार हे प्रदेशाची एकसमानता/एकजिनसीपणा आहे, त्यामुळे पद्धत अशी असावी की अशा प्रकारे तयार केलेल्या प्रदेशाने शेजारच्या क्षेत्राशी (क्षेत्र १ आणि क्षेत्र २) असमानता दर्शविली आहे.

प्रादेशिकीकरण प्रक्रियेतील पायऱ्यांमध्ये क्षेत्रीयीकरणाची विशेषता लागू करावयाची असलेल्या क्षेत्राची तपासणी करणे समाविष्ट आहे, त्यानंतर विचाराधीन क्षेत्राचे सखोल सर्वेक्षण केले जाईल जे प्रादेशिकीकरण कोणत्या पॅरामीटर्सवर करायचे हे ठरवेल (उदा. लोकसंख्येची घनता). दिलेल्या पॅरामीटरच्या संदर्भात क्षेत्राचे सर्वेक्षण केल्यानंतर, वरील पॅरामीटर्सवर आधारित सामान्यीकरण केले जाईल (उदा. ३००, ४००, ४०० लोकसंख्येची घनता असलेले क्षेत्र इ.).

- प्रादेशिकीकरण तपासणीवर आधारित आहे. तपासामध्ये दिलेल्या जागेत अस्तित्वात असलेल्या इतर व्हेरिएबल्सच्या मोठ्या संख्येवर परिणाम करणाऱ्या व्हेरिएबल्सची ओळख समाविष्ट आहे. (उदा. लोकसंख्येतील चलांमध्ये लोकसंख्येची घनता, वय इ.)
- प्रादेशिकीकरणाची पुढील पायरी म्हणजे एक जाणकार सर्वेक्षण जे एकापेक्षा जास्त निरीक्षकांद्वारे आयोजित केले जाते, अशा प्रकारे समान क्षेत्रासाठी गैर-एकत्रित सीमा प्रदान करतात.
- सामान्यीकरण केले जाते ज्यामध्ये सर्वात मोठ्या संख्येने एकरूप होते.

प्रादेशिकीकरणासाठी दृष्टीकोनः

- दुसऱ्या महायुद्धापर्यंत अनुभवजन्य दृष्टिकोन अवलंबला गेला उदा. प्रवाह विश्लेषण
- सांख्यिकीय क्रांतीच्या टप्प्यात सांख्यिकीय दृष्टिकोनाचा अवलंब करण्यात आला. उदा. गुरुत्वाकर्षण मॉडेल्स
- गंभीर क्रांती दरम्यान, प्रादेशिकीकरणाच्या पद्धतींमध्ये प्रायोगिक सह सांख्यिकीय साधने वापरली गेली. उदा. दिल्ली एनसीआर

१. अनुभवजन्य दृष्टीकोन

- हा दृष्टिकोन दुसऱ्या महायुद्धापर्यंत लोकप्रिय होता
- हे प्रदेशाच्या सीमांकनासाठी निरीक्षण आणि मूल्यांकनावर आधारित होते.
- येथे लोकांच्या निरीक्षणावर आधारित प्रदेशाचे सीमांकन केले आहे.
- या पद्धतीच्या आधारे प्रदेशाचे कोणतेही स्पष्ट सीमांकन नसल्यामुळे या पद्धतीचा दोष आहे.

२. सांख्यिकीय दृष्टीकोन

- सांख्यिकीय क्रांतीमुळे गुरुत्वाकर्षण मॉडेल क्षेत्राच्या अचूक सीमांकनासाठी वापरले गेले.
- दुसऱ्या महायुद्धानंतर भूगोलशास्त्रज्ञांनी वैज्ञानिक तंत्रांचा वापर केला आणि शेजारच्या प्रदेशातून प्रदेशाचे तंतोतंत सीमांकन केले.
- किरकोळ व्यापाराच्या कायद्याचा वापर करून प्रदेशाच्या प्रभावाचे क्षेत्र निश्चित केले गेले जे सांख्यिकीय पद्धती (सूत्र) वापरून जवळच्या प्रदेशांना वस्तू आणि सेवा (व्यापार) प्रदान करण्यासाठी शहर किंवा प्रदेशाच्या प्रभावाचे क्षेत्र दर्शवते.

३. अनुभवजन्य सह सांख्यिकीय दृष्टीकोनः

- भूगोलातील क्रांती नंतर, भूगोल हा मानवतेचा एक विषय आहे जिथे मनुष्याचा सहभाग असल्याने काही लवचिकता आवश्यक आहे आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोन फार काळ टिकत नाही.
- अशा प्रकारे, अनुभवजन्य व सांख्यिकीय दृष्टिकोनाची गरज होती. या दृष्टिकोनाला प्रचंड पाठिंबा मिळाला. उदाहरणार्थ, दिल्लीच्या एनसीआर प्रदेशाच्या सीमांकनामध्ये सांख्यिकीय दृष्टिकोन (एनसीआरमध्ये समाविष्ट करावयाचा क्षेत्र) आणि अनुभवजन्य दृष्टिकोन (एनसीआरमधील लोकांचे स्थलांतर) या दोन्हींचा समावेश आहे.

प्रदेशाचे सीमांकन करतानाच्या समस्याः

- वेगवेगळ्या निकषांनुसार परिभाषित केलेल्या प्रदेशांमधील परस्परसंबंधाचा अभाव.

- प्रादेशिक क्रियाकलापांचे गतिमान स्वरूप
- कार्यात्मक आणि औपचारिक दोन्ही निकषांनुसार परिभाषित केलेल्या प्रादेशिक सीमा जवळून जुळल्या जाण्याची शक्यता नाही.
- गुरुत्वाकर्षण मॉडेलमध्ये, M1, M2, R ची गणना करणे सोपे नाही.
- अंतराची संकल्पना स्थिर आहे.

२.६ पेरोक्स ग्रोथ पोल सिद्धांत आणि प्रादेशिक नियोजन

विकास ध्रुव सिद्धांत :

- आर्थिक विकास हे अर्थव्यवस्थेसाठी आणि राष्ट्रासाठी सर्वोच्च प्रतिष्ठित उद्दिष्ट आहे.
- विविध धोरण फ्रेमवर्क, आर्थिक योजना, धोरणे संबंधित सरकार तयार करतात. आर्थिक मंदीचे पुनरुत्थान करण्यासाठी

फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञांनी अल्पावधीत वाढीव वाढीसह फ्रेंच अर्थव्यवस्थेचे पुनरुत्थान करण्याच्या उद्देशाने विकास ध्रुव सिद्धांत मांडला आहे.

- विकास ध्रुव सिद्धांत हे अभिक्षेत्राच्या भौगोलिक विश्लेषणासह एक प्रेरक आर्थिक मॉडेल आहे. (प्रवाहात्मक म्हणजे विशिष्ट ते सामान्य)

फ्रान्समधील आर्थिक नियोजनाचा एक भाग म्हणून 1955 मध्ये फ्रँकोइस पेरोक्स यांनी वाढीचा ध्रुव प्रस्तावित केला होता, तो आर्थिक विकासाच्या घटनेशी आणि संरचनात्मक बदलाच्या प्रक्रियेशी संबंधित होता.

- ग्रोथ सेंटरची संकल्पना मात्र मिनास गेराइस (लोह खनिज खाणी- ब्राझीलमधील सर्वात मोठी) येथील अभ्यासाचा एक भाग म्हणून बौडेविले यांनी मांडली होती.

फ्रँकोइस पेरोक्स यांनी आर्थिक वाढीची आधुनिक प्रक्रिया समतोल वाढीच्या स्थिर संकल्पनेपासून कशी विचलित झाली हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. त्याचे युक्तिवाद शुम्पीटरच्या नवकल्पना आणि मोठ्या प्रमाणात कंपन्यांच्या भूमिकेच्या सिद्धांतांवर आधारित होते.

- शुम्पीटरच्या विश्लेषणामध्ये, विकास हा गतिमान जगामध्ये सतत होत असलेल्या वाढीचा परिणाम म्हणून होतो. सततच्या वाढीचे कारण नाविन्यपूर्ण उद्योजक आहेत ज्यांचे क्रियाकलाप मोठ्या प्रमाणात कंपन्यांमध्ये होतात. या कंपन्या त्यांच्या परिमाण आणि वाटाघाटी शक्तीच्या कारणास्तव आणि त्यांच्या कार्याच्या स्वरूपाद्वारे इतर आर्थिक घटकांवर उलट करता येण्याजोग्या आणि अंशतः उलट करता येण्याजोग्या प्रभावांचा वापर करण्याच्या अर्थाने त्यांच्या वातावरणावर वर्चस्व राखण्यास सक्षम आहेत.

- ए ग्रोथ पोल (GP) हा प्रवर्तक अग्रगण्य उद्योगाभोवती आयोजित उद्योगांचा एक गतिशील आणि उच्च समाकलित संच आहे.

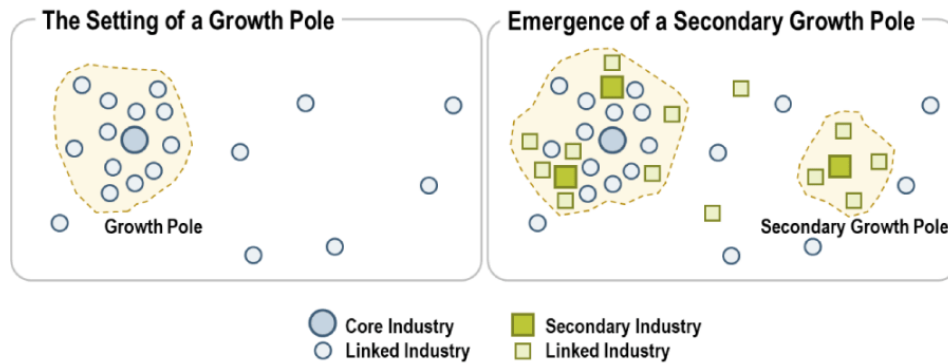
• उदा.- TISCO प्लांट (लोह आणि पोलाद) जो त्याच्या सभोवतालच्या उद्योगांचा एक गतिशील आणि एकात्मिक संचाच्या स्थापनेकडे नेतो आणि त्याच्याशी जोडलेला असतो. मग या टिस्कोच्या आसपासचा संपूर्ण प्रदेश ग्रोथ पोल म्हणून ओळखला जाईल जो संपूर्ण प्रदेशाच्या वाढीस चालना देईल.

• विकास ध्रुव सिद्धांताची मध्यवर्ती कल्पना अशी आहे की आर्थिक विकास किंवा वाढ संपूर्ण प्रदेशात एकसमान नसते, परंतु त्याऐवजी एका विशिष्ट ध्रुवाभोवती (किंवा क्लस्टर) घडते. हा ध्रुव बहुतेकदा मुख्य (मुख्य) उद्योगांद्वारे दर्शविला जातो ज्याभोवती जोडलेले उद्योग प्रामुख्याने प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष प्रभावांद्वारे विकसित होतात. मुख्य उद्योगांमध्ये ऑटोमोटिव्ह, एरोनॉटिकल, कृषी व्यवसाय, इलेक्ट्रॉनिक्स, स्टील, पेट्रोकेमिकल इत्यादी विविध क्षेत्रांचा समावेश असू शकतो.

• थेट परिणाम असा होतो की मुख्य उद्योग त्याच्या पुरवठादारांकडून वस्तू आणि सेवा खरेदी करत आहे (अपस्ट्रीम लिंकड इंडस्ट्रीज) किंवा त्याच्या ग्राहकांना वस्तू आणि सेवा पुरवत आहे (डाउनस्ट्रीम लिंकड इंडस्ट्रीज).

• अप्रत्यक्ष परिणामांमध्ये किरकोळ सारख्या आर्थिक क्रियाकलापांच्या विकास आणि विस्तारास समर्थन देणाऱ्या मुख्य आणि जोडलेल्या उद्योगांद्वारे नियुक्त केलेल्या लोकांकडून वस्तू आणि सेवांच्या मागणीचा समावेश असू शकतो.

• मुख्य उद्योगाचा विस्तार म्हणजे उत्पादन, रोजगार, संबंधित गुंतवणूक, तसेच नवीन तंत्रज्ञान आणि नवीन औद्योगिक क्षेत्रांचा विस्तार.

विकासाचे टप्पे

1. स्थिर वाढ: ही आर्थिक स्थिरतेची अवस्था आहे आणि संसाधने, स्थिर भांडवल, अचल भांडवल आणि श्रम आणि विकासाची कमी प्रवृत्ती यांचा वापर नाही.
2. केंद्रीकरण: याचा अर्थ उत्पादनाचे घटक आर्थिक क्षेत्राकडे वाटचाल करत आहेत आणि नवीन उपक्रम, आर्थिक क्रियाकलाप सुरू झाले आहेत.
3. ध्रुवीकरण: हे मायर्डलने सुचविल्याप्रमाणे एकत्रित कार्यकारणभाव प्रतिबिंबित करते आणि एक अग्रगण्य उद्योग किंवा प्रवर्तक फर्म आर्थिक जागेवर केंद्रीकरणाच्या टप्प्यावर विकसित होते. ध्रुवीकरणामध्ये, आर्थिक वाढ सुरू झाली आहे आणि बॅकवॉश इफेक्ट (गनर

मायर्डलद्वारे) दिसून येतो ज्यामुळे आजूबाजूची संसाधने काढून टाकली जातात, ती गरीब बनतात आणि विकासाच्या ध्रुवाभोवती मागासलेपणा येतो.

4. अँग्लोमेरेटिव्ह फेज: बॅकवॉशचा परिणाम अधिक तीव्र होतो आणि आजूबाजूचे क्षेत्र ओसाड होते, तर केंद्र वाढीच्या ध्रुवात विकसित होते (एकात्मिक आणि गतिमान उद्योगांचा समूह) आणि तो इतर शहरी केंद्रांपेक्षा विषम प्रमाणात मोठा आहे. अशा प्रकारे, ध्रुवीकरण आणि एकत्रीकरण झालेल्या आर्थिक जागेवर वाढीचा ध्रुव विकसित केला जातो.

5. ट्रिकल डाउन: ग्रोथ पोल डेव्हलपमेंटचा हा शेवटचा टप्पा आहे. ट्रिकल-डाउन हा स्प्रेड-आउट इफेक्टचा समानार्थी शब्द आहे (ग्रोथ पोल प्रदेशात पुढील विकासाचा वाव नाही) गनर मायर्डलने सुचविल्याप्रमाणे. ट्रिकल-डाउन हिर्शमनने तयार केले होते. फायदे अन्यथा ओसाड प्रदेशात पसरतात. हा टप्पा द्वारे चिन्हांकित आहे

i) उद्योगांचे विकेंद्रीकरण

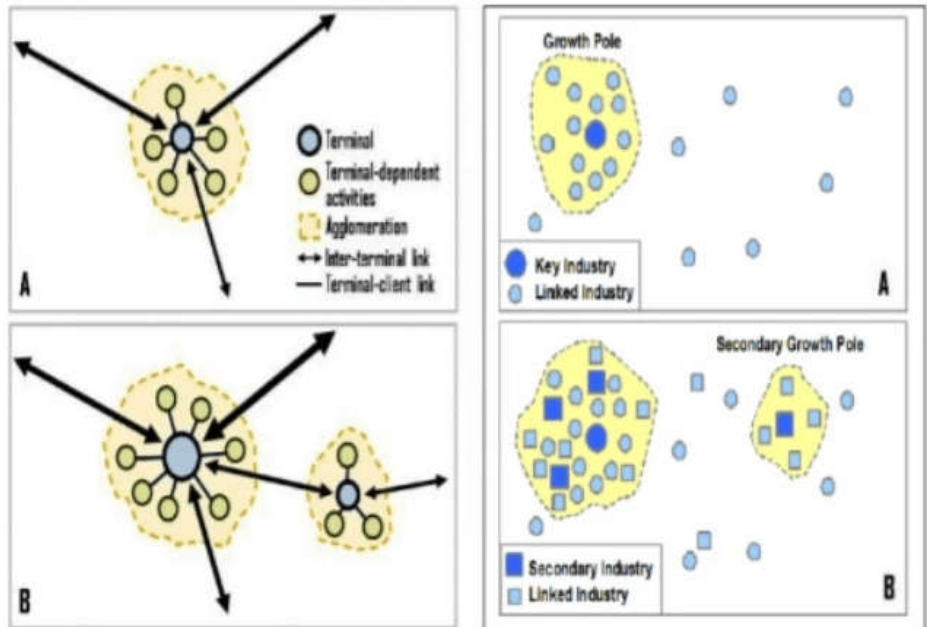
ii) भांडवली गुंतवणुकीचा प्रसार

iii) नवोपक्रमाचा प्रसार

iv) उद्योगांचे विविधीकरण (इतर उद्योग किंवा उत्पादनांमध्ये प्रवेश करणे)

• अशा प्रकारे संपूर्ण लँडस्केप विकसित होते आणि आर्थिक समतोल स्थापित होतो आणि फायदे कमी झाल्यामुळे, मागास भाग विकसित भागात विकसित केले जाऊ शकतात.

Terminal flow of the growth pole

२.७ तुमची प्रगती तपासा

नियोजनातील प्रदेशाची
संकल्पना

प्र.१. पेरॉक्सच्या वाढीच्या ध्रुव सिद्धांताची तपशीलवार चर्चा करा.

प्र.२. प्रदेश संकल्पना स्पष्ट करा आणि त्याचे प्रकारांवर चर्चा करा .

प्र.३. प्रदेशाच्या सीमांकनाच्या पद्धती चर्चा करा.

प्र.४. प्रदेशाची व्याख्या सांगून त्याचे प्रकार स्पष्ट करा.

प्र. ५. नियोजन प्रदेशाची पदसोपणश्रेणी सांगा.

प्रादेशिक विकास परिचय

घटक संरचना

३.१ उद्दिष्टे

३.२ परिचय

३.३ विकास: संकल्पना आणि निर्देशक

३.४ विकासातील प्रादेशिक असमानता: संकल्पना आणि मोजमाप

३.५ विशेष संदर्भासह विकासाचे अवकाशीय आणि अस्थानिक मॉडेल रोस्टोचे मॉडेल आणि मायर्डलचे मॉडेल

३.६ प्रादेशिक विकासासाठी धोरणे

३.७ तुमची प्रगती तपासा

३.१ उद्दिष्टे

या युनिटच्या शेवटी, तुम्ही सक्षम व्हाल -

- विकासाची संकल्पना समजून घ्याल तसेच विकासचे निर्देशक समजण्यास मदत होईल.
- विकासातील प्रादेशिक असमानता आणि त्याची संकल्पना आणि त्याचे मोजमापचे निकष
- अभिक्षेत्रीय विकासाच्या स्थानिक आणि अअभिक्षेत्रीय विकासाच्या मॉडेल्सबद्दल जाणून घ्याल रोस्टोचे मॉडेल आणि मायर्डल मॉडेलचा संदर्भ
- प्रादेशिक विकासाची धोरणे समजून घ्याल.

३.२. परिचय

या घटकामध्ये आपण विकासाची संकल्पना, अर्थ आणि विकासाचे निर्देशक शिकणार आहोत. जसे आपण जाणतो की विकास हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. विकास ही अल्प-मुदतीची प्रक्रिया नाही ती दीर्घ कालावधी घेते कारण विकास मोजमापांचे अनेक आयाम आहेत.

समजा आपल्याला अनन्यसाधारण विकास हवा आहे; आपण विकासाच्या प्रत्येक पैलूवर किंवा प्रत्येक निर्देशकावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. विकास हे संपूर्ण मानवी जीवनाची प्रगती

मोजण्याचे गुणात्मक साधन आहे. दीर्घ विकासासाठी, आपण प्रदेशातील सर्व स्थितीच्या संसाधनांचा वापर करू शकतो.

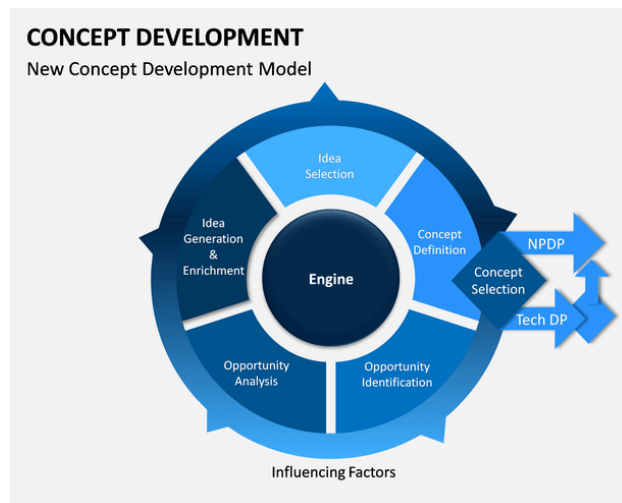
३.३. विकास: संकल्पना आणि निर्देशक:

विकासाचा भूगोल हा पृथ्वीवर राहणाऱ्या लोकांच्या संपत्ती आणि जीवनाचा दर्जा वेगवेगळ्या ठिकाणी कसा बदलतो याविषयी माहिती देतो. आपण स्थानिक स्तरावर याचा अभ्यास करू शकतो आणि आमच्या स्वतःच्या समुदायासोबत विचार करू शकतो की एका प्रदेशातील लोकांचे विविध गट कसे श्रीमंत असू शकतात आणि त्यांचे जीवन इतरापेक्षा चांगले कसे असू शकते. आम्ही विकासाकडे राष्ट्रीय स्तरावर पाहू शकतो आणि तसेच आरोग्य आणि संपत्ती कशी बदलते याचा विचार करू शकतो (उदाहरणार्थ, स्कॉटलंडमध्ये आयुर्मान हे इंग्लंडपेक्षा कमी आहे). आपण पाहू शकतो शेवटचा स्केल जागतिक आहे कारण देश आणि खंडांमधील जीवनाच्या गुणवत्तेत प्रचंड फरक आहेत. देशांचे २ अतिशय विस्तृत गट आहेत;

आर्थिकदृष्ट्या अधिक विकसित देश

आर्थिकदृष्ट्या कमी विकसित देश

एखाद्या ठिकाणच्या विकासाची पातळी मोजण्यासाठी अनेक निर्देशांक वापरले जाऊ शकतात. हे उपाय सामाजिक म्हणून वर्गीकृत केले जाऊ शकतात - त्या ठिकाणच्या लोकांच्या विकासाशी संबंधित; आर्थिक, त्या ठिकाणच्या आर्थिक आणि संपत्तीशी संबंधित; आणि राजकीय, राजकीय व्यवस्थेशी संबंधित आणि त्या ठिकाणाने दिलेले स्वातंत्र्य. काही देशांमध्ये या उपायांमध्ये असमतोल असू शकतो, म्हणून एखाद्या देशाकडे संपत्ती आणि आर्थिक विकासाची उच्च पातळी असू शकते, परंतु राजकीय स्वातंत्र्याची पातळी कमी आहे त्यामुळे राजकीय आणि सामाजिक विकास खराब आहे. त्यामुळे स्थळांच्या विकासाच्या पातळीबद्दल निर्णय घेण्यापूर्वी त्या ठिकाणांच्या विकासाच्या विविध उपाययोजनांपैकी पाहणे चांगले. सर्वात शक्तिशाली वैयक्तिक संख्या किंवा मोजमाप हा संभाव्य मानवी विकास निर्देशांक आहे, कारण तो आर्थिक आणि सामाजिक उपायांना एका आकृतीमध्ये एकत्रित करतो.

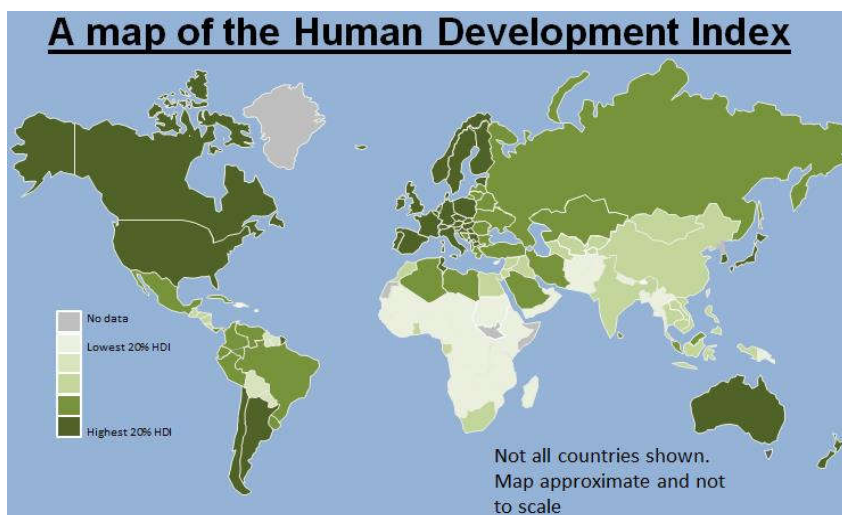

● **विकासाचे निर्देशांक :**

1. GNP - सकल राष्ट्रीय उत्पादन - व्यवसाय कर वगळून लोकसंख्या म्हणून देश किती पैसा कमावतो. ही एकूण बेरीज आहे आणि अर्थव्यवस्थेचा एकूण आकार दर्शवते. हे उपाय वापरताना आपण अत्यंत सावधगिरी बाळगणे आवश्यक आहे, कारण ते खालील उदाहरणात दाखवल्याप्रमाणे लोकसंख्येचा आकार विचारात घेत नाही. 2011 मध्ये ब्राझील आणि यूकेचे GNP सारखेच आहेत, परंतु UK लोकसंख्या कमी असल्याने प्रति व्यक्ती जास्त श्रीमंत आहे.

	Brazil	UK
GNP (millions of US\$)	2,107,628	2,366,544
Population size	193,000,000	63,180,000
GNP per person	10,920	37,457

२. मानव विकास निर्देशांक (HDI) – हा एक संमिश्र (संयुक्त) उपाय आहे जो आयुर्मान, GNI आणि शिक्षण निर्देशांक 0 आणि 1 दरम्यान मूल्य देतो, 1 सर्वात विकसित आहे. हे शक्तिशाली आहे कारण त्यात आर्थिक आणि सामाजिक दोन्ही घटकांचा समावेश आहे.

३. जन्मदर - दर वर्षी लोकसंख्येतील 1000 लोकांमागे किती बाळांचा जन्म होतो. आम्हाला असे आढळून येते की सर्वात गरीब देशांमध्ये उच्च जन्मदर आहे आणि श्रीमंत देशांमध्ये कमी जन्मदर आहे. याचे कारण असे की गरीब देशांमध्ये उच्च बालमृत्यूची भरपाई करण्यासाठी उच्च जन्मदर आहेत, कुटुंब नियोजन आणि नियंत्रण यावर कमी भर आहे आणि मोठ्या प्रमाणात कृषी कर्मचाऱ्यांना पूरक म्हणून मोठ्या कुटुंबाच्या आकाराची परंपरा आहे.

४. मृत्यू दर - दर वर्षी लोकसंख्येतील 1000 लोकांमागे किती लोक मरतात. विकासाचे उपाय म्हणून हे कमी उपयुक्त ठरत आहे, कारण अनेक गरीब देशांमध्ये आयातित औषध आणि तंत्रज्ञानामुळे मृत्यूचे प्रमाण कमी होत आहे.

५. बालमृत्यू - दर वर्षी 1,000 जिवंत जन्मांमागे किती बाळांचा मृत्यू होतो. हे एक उपयुक्त उपाय आहे कारण ते देशातील वैद्यकीय प्रणाली दर्शवते आणि समाजातील सर्वात असुरक्षित, अगदी तरुण, त्यांच्या सुरुवातीच्या काळात किती सुरक्षित आहेत आणि त्यांची कशी काळजी घेतली जाते हे दाखवते.

६. डॉक्टरांचे प्रमाण - देशात किंवा ठिकाणी प्रत्येक डॉक्टरसाठी किती लोक आहेत. पुन्हा, हे सूचित करते की डॉक्टरांच्या प्रशिक्षणासाठी आणि भरतीसाठी देशात किती पैसा उपलब्ध आहे, ज्याचा परिणाम एखाद्या व्यक्तीच्या आरोग्यावर आणि जीवनाच्या गुणवत्तेवर त्वरित होतो.

७. साक्षरता दर - देशातील किती टक्के लोक प्रौढ म्हणून वाचू आणि लिहू शकतात. हा आणखी एक सामाजिक घटक आहे आणि देश किंवा ठिकाणामध्ये शिक्षणाचा दर्जा दर्शविण्यास मदत करतो.

८. सुरक्षित पाण्याची उपलब्धता - किती टक्के लोकांना बॅक्टेरिया आणि परजीवीपासून मुक्त असलेले स्वच्छताविषयक आणि सुरक्षित पाणी उपलब्ध आहे. यूकेमध्ये आपण हे गृहीत धरतो, परंतु Water.org नुसार 780 दशलक्ष लोकांना सुरक्षित पाण्याचा अभाव आहे आणि दरवर्षी 3.4 दशलक्ष लोक पाण्याशी संबंधित आजारांने मरतात.

९. आयुर्मान - एखाद्या व्यक्तीने जन्मावेळी जगण्याची अपेक्षा केलेली सरासरी वय. हे एक अतिशय उपयुक्त सूचक आहे कारण ते देशातील अन्न सुरक्षा, पाण्याची गुणवत्ता, निवारा आणि वैद्यकीय सेवा किती चांगली आहे हे दर्शवते.

३.४ विकासातील प्रादेशिक विषमता : संकल्पना आणि मोजमाप

प्रादेशिक विषमता म्हणजे काय?

विषमता हा शब्द लॅटिन शब्द disparities वरून आला आहे, ज्याचा अर्थ विभाजित आहे. आधुनिक काळात असमान असण्याची स्थिती असमानता मानली जाते.

प्रादेशिक असमानता म्हणजे विशिष्ट प्रादेशिक वाटप असलेल्या आणि प्रादेशिक संरचनेच्या किमान दोन घटकांमध्ये आढळणारी वर्ण, घटना किंवा प्रक्रियांमधील भिन्नता किंवा असमानता.

प्रादेशिक असमानता म्हणजे आर्थिक कामगिरी आणि विविध प्रदेशांमधील कल्याण यांच्यातील फरक. प्रादेशिक असमानता म्हणजे काही प्रदेशात किंवा वेगवेगळ्या प्रदेशातील असंतुलित अवकाशीय संरचना. प्रादेशिक असमानता जीवनाच्या विविध परिस्थितींमध्ये तसेच असमान आर्थिक आणि विकासाच्या संभाव्यतेमध्ये प्रकट होते. स्थानिक विषमतेचे एक चांगले उदाहरण म्हणजे शहरी आणि ग्रामीण भागातील फरक.

● **प्रादेशिक विषमतेची विविध कारणे :**

१. काही क्षेत्रे इतरांपेक्षा अधिक संपन्न आहेत, नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या बाबतीत, तसेच खनिजांपासून शेतीयोग्य जमीन आणि नदी प्रणालीपर्यंत सर्व काही बाबतीत संपन्न असतात
२. काही प्रदेश दुर्लक्षित राहतात कारण इतर प्रदेशांशी ते किंवा एकमेकांशी जोडलेले नसतात तसेच त्यामुळे असे क्षेत्र विकासाची संधी गमावतात. काही प्रदेश ऐतिहासिकदृष्ट्या दुर्लक्षित राहिले आहेत.
३. प्रदेशाच्या विकासात सरकारी धोरणेही महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सरकार धोरणे कधीकधी काही प्रमुख क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करते आणि इतर क्षेत्र पूर्णपणे दुर्लक्षित अवस्थेत राहतात.

● **समतोल प्रादेशिक विकासाची गरज:**

१. लोकशाही राज्यव्यवस्थेत, वाढ आणि समृद्धी प्रादेशिक समतोल प्रदर्शित करणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे समतोल साधण्याचा प्रयत्न करणारे लोकशाही सरकार स्वयंसिद्ध आहे.
२. भारतात २९ राज्यांमध्ये विभागला गेला आहे जे त्यांच्या उत्पादक क्षमतेच्या संदर्भात आणि ते कोणत्या प्रकारच्या उद्योगांना समर्थन देऊ शकतात. त्यांच्या क्षमतेची जाणीव संपूर्ण राष्ट्राची स्पर्धात्मकता वाढवण्याची गुरुकिल्ली आहे.
३. विकासातील प्रादेशिक असमानतेमुळे हिंसक संघर्ष, अनियोजित आणि अव्यवस्थित स्थलांतर मोठ्या प्रमाणावर होते उदा. भारताच्या मध्य आणि पूर्वेकडील राज्यांच्या मोठ्या भागांमध्ये ईशान्येकडील बंडखोरी आणि डाव्या विचारसरणीचा अतिरेकी.
४. विकास दराची शाश्वतता आणि देशाच्या विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करणे हे तोपर्यंत शक्य होणार नाही जोपर्यंत भारत एकात्मिक क्षेत्रीय सक्षमतेच्या रूपात विकसित होत नाही. प्रादेशिक विषमता दूर करायची असेल तर समांतर विकासावर भर देणे गरजेचे आहे असे नाही झाले तर संतुलित विकास होणे कठीण होईल.

● **प्रादेशिक विषमतेची कारणे:**

१. **ऐतिहासिक घटक:** ब्रिटीश सरकार आणि उद्योगपतींनी देशातील फक्त तेच क्षेत्र विकसित केले ज्यात समृद्ध उत्पादन आणि व्यापार क्रियाकलापांसाठी भरपूर क्षमता होती. त्यामुळे मुंबईसारख्या बंदर असणाऱ्या शहरांचा विकास झाला तसेच कलकत्ता आणि मद्रास सारख्या धोरणात्मकदृष्ट्या महत्त्वाच्या भागांचा प्रारंभिक विकास झाला. योग्य जमीन सुधारणा उपाय आणि योग्य औद्योगिक धोरणाच्या अनुपस्थितीत, देशाची आर्थिक वाढ समाधानकारक पातळीपर्यंत पोहोचू शकली नाही.

२. भौगोलिक घटक

- पूरप्रवण क्षेत्रे, डोंगराळ प्रदेश, नद्या आणि घनदाट जंगलांनी वेढलेला प्रदेश यामुळे प्रशासनाच्या विकास प्रकल्पांच्या खर्चात वाढ होते, शिवाय संसाधनांची जमवाजमव करणे विशेषतः कठीण होते.
- हिमाचल प्रदेश, उत्तर काश्मीर, उत्तराखंड, ईशान्येकडील राज्ये यांसारखी हिमालयीन राज्ये दुर्गमता आणि इतर अंतर्निहित अडचणींमुळे बहुतेक मागासलेली राहिली.

३. स्थानाचे विशिष्ट फायदे:

- काही स्थानिक फायद्यांमुळे जसे की सिंचन, कच्चा माल, बाजारपेठ, बंदर सुविधा इत्यादींची उपलब्धता. काही प्रदेशांना विविध विकास प्रकल्पांच्या जागेच्या निवडीबाबत विशेष पसंती मिळत आहे उदा. तेल शुद्धीकरण कारखाने बहुतेक समुद्राच्या जवळ आहेत.
- खाजगी क्षेत्रातील नवीन गुंतवणुकीमध्ये मूलभूत पायाभूत सुविधा असलेल्या प्रदेशांवर जास्त लक्ष केंद्रित करण्याची सामान्य प्रवृत्ती आहे.
- मुदत कर्ज देणाऱ्या संस्था आणि व्यावसायिक बँका तुलनेने अधिक विकसित राज्यांमध्ये गुंतवणूक केंद्रित करतात.

४. नियोजन यंत्रणेतील अपयश

- स्थानिक गरजा; पुरेशा संसाधनांचा अभाव, योजनांची खराब अंमलबजावणी, राज्य पातळीवर नियोजन क्षमतेचा अभाव, संतुलित विकास सुनिश्चित करण्यासाठी नियोजन आयोगाची कमी झालेली क्षमता हरित क्रांतीने उच्च उत्पन्न देणारे विविध प्रकारचे बियाणे, खात्रीशीर सिंचन, तांत्रिक ज्ञानाची तरतूद इत्यादींच्या नवीन कृषी धोरणाचा अवलंब करून कृषी क्षेत्रात बऱ्याच प्रमाणात सुधारणा केली.
- तथापि, हरितक्रांतीचा लाभ पंजाब, हरियाणा आणि पश्चिम उत्तर प्रदेश पुरता मर्यादित होता कारण या पट्ट्यात सिंचन सुविधांचा फायदा होता, पारंपारिकपणे गहू पिकवणारी राज्ये होती, राज्य सरकारांकडून पुरेशा धोरणात्मक पाठिंब्याचा अभाव होता आणि इतर क्षेत्रांना लाभ मिळू शकला नाही.

५. कायदा आणि सुव्यवस्थेची समस्या

- अतिरेकी हिंसाचार, कायदा आणि सुव्यवस्थेची समस्या इत्यादी मागासलेल्या राज्यांमधून भांडवल प्रवाह बाहेर नेण्याबरोबरच मागासलेल्या प्रदेशांमध्ये गुंतवणुकीच्या प्रवाहात अडथळा येतो.

● प्रादेशिक विषमता - मोजमाप:

प्रादेशिक विषमता मोजण्यासाठी काही महत्त्वाची तंत्रे.

A. संमिश्र निर्देशांक पद्धत:

१. एकच सूचक पद्धत – उदा. शेती असो वा औद्योगिक

$$C.D.I = P_i / P_I \times 100$$

- येथे , CDI = विकास घटक 'i' चा गुणांक
- P_i = 'i' घटकाचा %
- P_I = संपूर्ण प्रदेशातील % मूल्य घटक.

२. विकासाच्या सर्व निर्देशांकांचा विचार करून –

$$CID = C_{di1} + C_{di2} + C_{di3} + \dots + C_{din} / N$$

- येथे, CID = विकासाचा संमिश्र निर्देशांक
- N = चलांची संख्या.
- C_{di} = विकास घटक 'i' चा गुणांक

B. सामान्यीकरण/मानकीकरण पद्धत:

- ही प्रो. कुंडस यांची पद्धत आहे
- आपण विकास मोजण्यासाठी निर्देशक निवडला आहे.
- जर आपण या निर्देशकाची मूल्ये थेट जोडली.
- या उद्देशासाठी 'कुंडू' ने सुचवलेले x म्हणजे मध्यभागी विभाजनाचे तंत्र वापरले जाते.
- निर्देशकांना त्यांच्या संबंधित सरासरीने विभाजित केले जाते.
- या संमिश्र निर्देशांक मूल्यांची उतरत्या क्रमाने मांडणी केल्यानंतर.
- मूल्य जितके जास्त तितके विकास क्षेत्र जास्त.
- तुम्ही प्रदेशातील विकसित, मध्यम आणि मागासलेले स्तर समजू शकता.

C. क्रमवारी पद्धत:

- ही प्रा. अशोक मित्राची पद्धत आहे.
- आपण काही निर्देशक निवडतो उदा. सामाजिक-सांस्कृतिक आणि आर्थिक संभावना.
- आपण प्रत्येक निर्देशकाच्या मूल्यांच्या श्रेणींची गणना करतो.
- शेवटी उतरत्या क्रमाने रँक टाकून, प्रत्येक निर्देशकाच्या प्रत्येक निरीक्षणाची श्रेणी जोडली.
- जर क्रमांक 1,2,3,4, ... n सर्वोच्च मूल्य आणि मोठे असेल.
- मूल्य जितके कमी तितके जास्त विकास आणि मूल्य जितके जास्त तितका विकास कमी

D. 'Z' स्कोअर पद्धत

- या पद्धतीला 'Z' स्कोअर पद्धत म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या गणनेसाठी, प्रत्येक क्षेत्रीय युनिटचा स्कोअर संपूर्ण प्रदेशाच्या सरासरीने भागला जातो.
- प्रत्येक क्षेत्रीय युनिटच्या सर्व निर्देशकांसाठी 'Z' स्कोअरची बेरीज विकासाची पातळी दर्शवते, जितके जास्त मूल्य तितके विकास असेल.
- 'Z' स्कोअर देखील पर्यायाने वास्तविक मूल्यांमधून सरासरी वजा करून आणि S.D ने भागून काढला जातो.

३.५. विकासाचे अवकाशीय आणि अवकाशीय प्रारूप :

1. रोस्टोचे मॉडेल
2. मायर्डलचे मॉडेल

- **रोस्टोचे विकास मॉडेल:**

दुसऱ्या महायुद्धाच्या (1939-45) अखेरीस, विकास अर्थशास्त्र या विषयात विकासाचे वारे वाहू लागले. आर्थिक वाढीच्या विविध टप्प्यांनी पुन्हा एकदा अनेक विद्वानांना विचार करण्यास भाग पडले. नॉन-कम्युनिस्ट जाहीरनामा म्हणून, W. W. Rostow चे आर्थिक वाढीचे टप्पे (1960, 1971) हे भांडवलशाहीच्या अंतर्गत आधुनिक आर्थिक विकासाच्या इतिहासात एक म्हत्वाचे स्थान देण्यासाठी एक पाऊल आहे.

भूगोलशास्त्रज्ञ अनेकदा विकासाचे प्रमाण वापरून ठिकाणांचे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न करतात, वेगवेळ्या राष्ट्रांना "विकसित" आणि "विकसनशील," "प्रथम जग" आणि "तिसरे जग" किंवा "केंद्र" आणि "परिघ" मध्ये विभाजित करतात. ही सर्व अभिधारणे देशाच्या विकासाचा न्यायनिवाडा करण्यावर आधारित आहेत, परंतु यामुळे प्रश्न निर्माण होतो: "विकसित" म्हणजे नेमके काय आणि काही देशांनी का विकसित केले नाही? 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून, भूगोलशास्त्रज्ञ आणि विकास अभ्यासाच्या विस्तृत क्षेत्राशी संबंधित असलेल्यांनी या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि प्रक्रियेत, या घटनेचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी अनेक भिन्न मॉडेल्स समोर आली आहेत.

रोस्टोच्या अगोदर, "आधुनिकीकरण" हे पाश्चात्य जग (त्यावेळी श्रीमंत, अधिक शक्तिशाली देश) द्वारे वैशिष्ट्यीकृत होते या गृहितकावर आधारित होते, जे अविकसिततेच्या सुरुवातीच्या टप्प्यापासून पुढे जाण्यास सक्षम होते. त्यानुसार, भांडवलशाही आणि उदारमतवादी लोकशाहीच्या "आधुनिक" राज्याची आकांक्षा बाळगून इतर देशांनी पाश्चिमात्य देशांनुसार स्वतःचे मॉडेल बनवले पाहिजे. या कल्पनांचा वापर करून, रोस्टो यांनी 1960 मध्ये त्यांचे उत्कृष्ट "आर्थिक वाढीचे टप्पे" लिहिले, ज्यामध्ये पाच पायऱ्या सादर केल्या ज्यातून सर्व देशांनी विकसित होण्यासाठी उत्तीर्ण होणे आवश्यक आहे.

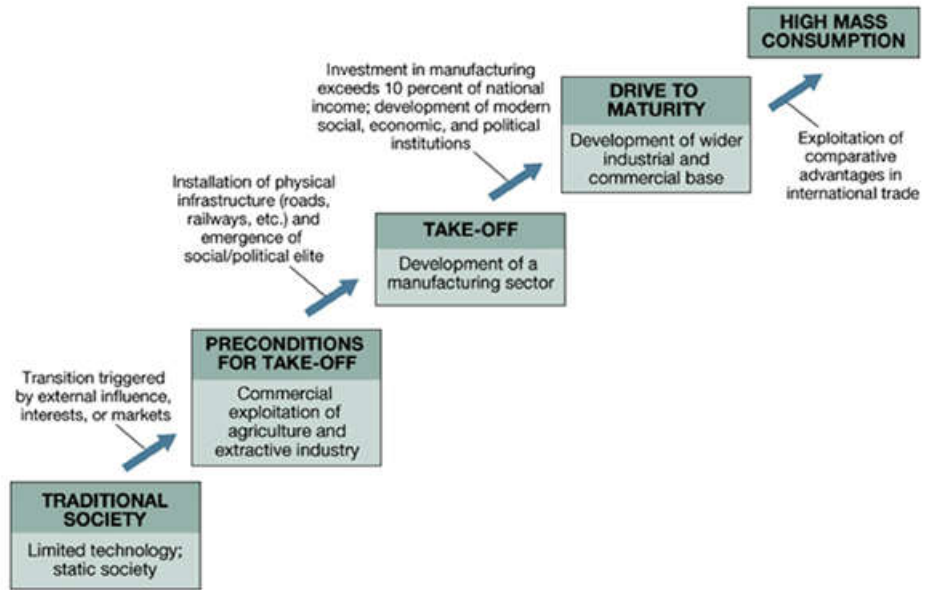
- **रोस्टोच्या आर्थिक वाढीच्या प्रारूप मधील टप्पे:**

रोस्टोचे स्टेज ऑफ ग्रोथ मॉडेल हे आर्थिक वाढीचे प्रमुख ऐतिहासिक मॉडेल आहे. हे अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ वॉल्ट व्हिटमन रोस्टो यांनी 1960 मध्ये प्रकाशित केले होते.

डब्ल्यू. रोस्टो यांनी 1955 मध्ये सर्वात प्रसिद्ध नॉन-स्पेशियल मॉडेल तयार केले ज्यामध्ये आर्थिक विकासाचे पाच टप्पे ओळखले गेले.

त्याच्या मते, सुरुवातीला, पारंपारिक समाजाने मोठ्या प्रमाणावर उपभोगाच्या वयाची पातळी गाठण्यापूर्वी काही टप्पे पाहिले. रोस्टोच्या आर्थिक विकासाचे टप्पे खाली दर्शविले आहेत.

1. पारंपारिक समाज
2. टेक ऑफसाठी पूर्व शर्ती
3. टेक ऑफ
4. परिपक्वतेकडे ओघ
5. उच्च उपभोग स्तर

१. पारंपारिक समाज

पारंपारिक समाजाची अशी व्याख्या केली गेली आहे जिथे मर्यादित उत्पादन कार्ये पूर्व-न्यूटोनियन तंत्रज्ञानाद्वारे दर्शविली जातात. सामाजिक रचना श्रेणीबद्ध आहे, राजकीय सत्ता सरंजामशाही अभिजात वर्गाच्या हातात बंदिस्त आहे. लोकसंख्येच्या 75 टक्क्यांहून अधिक लोक शेतीमध्ये गुंतलेले आहेत, म्हणजेच हा टप्पा सधन श्रम आणि निम्न स्तरावरील व्यापार आणि जग आणि तंत्रज्ञानाकडे वैज्ञानिक दृष्टीकोन नसलेली लोकसंख्या असलेली शाश्वत, कृषी-आधारित अर्थव्यवस्था आहे.

२. टेक ऑफ करण्यासाठी पूर्व अट:

दुसरा टप्पा हा एक संक्रमणकालीन टप्पा आहे, पूर्व अटी/ शर्ती- ज्याची सुरुवात प्रामुख्याने चार शक्तींनी केली होती: पुनर्जागरण, नवीन राजेशाही, नवीन जग (राजकीय क्रांती), आणि नवीन धर्म किंवा सुधारणा. सामाजिक दृष्टीकोन, मूल्ये इत्यादी बदलण्यामागे या शक्ती मुख्य घटक होत्या.

अशाप्रकारे टेक-ऑफच्या पूर्व शर्तीच्या टप्प्यात रोस्टोच्या मते, शेतीला तीन भूमिका पार पाडाव्या लागतात.

प्रथम, वाढत्या लोकसंख्येची आणि शेतीमध्ये रोजगार मिळवणाऱ्या कामगारांची मागणी पूर्ण करण्यासाठी शेतीने पुरेसे अन्नधान्य निर्माण केले पाहिजे.

दुसरे म्हणजे, कृषी उत्पन्नात वाढ झाल्याने औद्योगिक उत्पादनांची मागणी वाढेल आणि औद्योगिक गुंतवणुकीला चालना मिळेल.

तिसरे म्हणजे, औद्योगिक क्षेत्राच्या विस्तारासाठी आवश्यक असलेली बरीच बचत शेतीच्या विस्ताराने केली पाहिजे.

३. "टेक ऑफ" स्टेज

हा महत्वाचा टप्पा आहे ज्यामध्ये दोन ते तीन दशकांचा तुलनेने संक्षिप्त कालावधी समाविष्ट आहे ज्यामध्ये अर्थव्यवस्था स्वतःमध्ये अशा प्रकारे बदलते की नंतर आर्थिक वाढ कमी-अधिक प्रमाणात आपोआप होते. "टेक-ऑफ" ची व्याख्या "मध्यांतर" अशी केली जाते ज्या दरम्यान गुंतवणुकीचा दर अशा प्रकारे वाढतो की दरडोई वास्तविक उत्पादन वाढते आणि ही सुरुवातीची वाढ उत्पादनाच्या तंत्रात आणि उत्पन्नाच्या स्वभावात आमूलाग्र बदल घडवून आणते. प्रवाह जे गुंतवणुकीचे नवीन प्रमाण कायम ठेवतात आणि त्यामुळे दरडोई उत्पादनातील वाढती प्रवृत्ती कायम ठेवतात."

अशाप्रकारे, "टेक-ऑफ" या शब्दाचा अर्थ :

प्रथम, राष्ट्रीय उत्पन्नातील गुंतवणुकीचे प्रमाण 5% वरून 10% पर्यंत वाढले पाहिजे आणि त्यामुळे संभाव्य लोकसंख्या वाढीला मागे टाकता येईल;

दुसरे म्हणजे, कालावधी तुलनेने लहान असणे आवश्यक आहे जेणेकरून ते आर्थिक क्रांतीची वैशिष्ट्ये दर्शवेल;

तिसरे म्हणजे, त्याचा पराकाष्ठा आत्मनिर्भर आणि स्वयंनिर्मित आर्थिक विकासात झाला पाहिजे.

४. परिपक्वतेकडे ओघ:

परिपक्वतेकडे ओघ हा एक टप्पा आहे जेव्हा समाज विकास प्रक्रियेसाठी तंत्रज्ञानाच्या विस्तृत श्रेणीचा वापर करण्यास सक्षम आहे आणि चार दशकांहून अधिक काळ टिकणारी दीर्घ शाश्वत आर्थिक वाढ साध्य करण्यास सक्षम आहे.

या टप्प्यावर, काही महत्त्वपूर्ण बदल होतात :

1. कर्मचारी अधिक कुशल बनतात. लोक शहरी भागात राहणे पसंत करतात. वास्तविक वेतन सरपटते, आणि सामाजिक आणि आर्थिक सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी कामगार अधिक संघटित असतात,
2. खडतर उद्योजक अत्याधुनिक व्यवस्थापक आणि मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांच्या नवीन पिढीला स्थान देतात,
3. औद्योगीकरणाच्या गतीने समाज खचून जातो आणि पुढील बदल घडवून आणणारे बदल शोधतो.

५. उच्च उपभोग स्तर:

टिकाऊ वस्तू, घरगुती उपकरणे, ऑटोमोबाईल्स इत्यादींच्या वापरामुळे मोठ्या प्रमाणात वापराचे वय दिसून आले आहे. समाज पुरवठ्यापेक्षा मागणीकडे, उत्पादन आणि लोकांच्या कल्याणाच्या समस्यांपेक्षा उपभोगाच्या समस्यांकडे अधिक लक्ष देतो.

या टप्प्यात खालील तीन घटक आहेत :

1. राष्ट्रीय धोरण शक्ती वाढविण्यासाठी सज्ज आहे आणि त्याचा प्रभाव राष्ट्रीय सीमांच्या पलीकडे पसरवते;
2. कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी, सरकार कर्मचाऱ्यांना मिळकत, सामाजिक सुरक्षा, विश्रांतीचे अधिक न्याय्य वितरण यासाठी तरतूद करते;
3. स्वस्त मोटारगाड्या, घरे आणि अत्याधुनिक घरगुती उपकरणे इत्यादींची व्यावसायिक केंद्रे स्थापन केली आहेत.

● मायर्डलचे विकास मॉडेल:

घटना एकमेकांवर अवलंबून असतात, एका घटनेचा परिणाम इतर घटनांमधील बदलामुळे होतो, तो चक्र पूर्ण करतो, याला संचयी कार्यकारणभाव म्हणतात.

मायर्डलने पाश्चात्य देशाच्या विकासाच्या निरीक्षणावर आधारित संचयी कार्यकारणाचा सिद्धांत दिला. पाश्चात्य देशांनी निर्वाह शेती अर्थव्यवस्थेतून सेवा क्षेत्राची अर्थव्यवस्था विकसित केली.

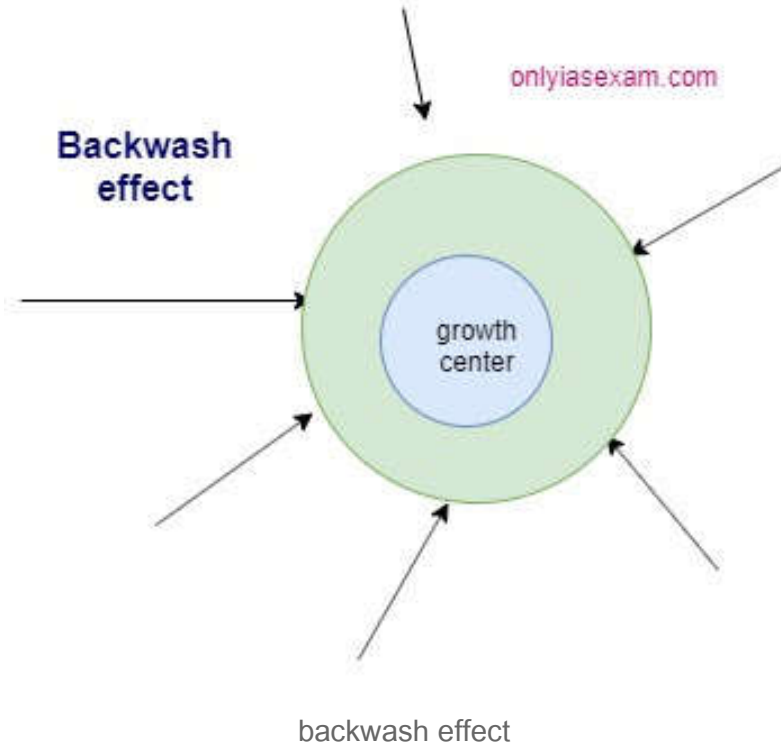
Myrdal नुसार, स्थानिक फायद्यामुळे, काही वाढ केंद्र वेगाने वाढतात. हे ग्रोथ सेंटर केंद्र पंप म्हणून काम करतात, ते गुंतवणुकदाराला चांगला परतावा देतात म्हणून ते खराब आहे: आजूबाजूच्या ठिकाणाहून भांडवल आणि सर्वोत्तम कच्चा माल

- हे सर्वोत्कृष्ट आहे कारण ते चांगली नोकरीची संधी प्रदान करते म्हणून ते आजूबाजूच्या ठिकाणाहून सर्वोत्तम व्यावसायिकांना शोषून घेते

- हे आजूबाजूच्या स्थानाच्या तुलनेत शालेय शिक्षण, रुग्णालय आणि दळणवळण यासारख्या चांगल्या सेवा प्रदान करते म्हणून ते आजूबाजूच्या सर्वोत्तम घटकांना शोषून घेते.
- ही वाढ केंद्रे आजूबाजूच्या वाढीच्या खर्चावर वाढत राहतात आणि आजूबाजूच्या ठिकाणी कोणतेही संसाधन, भांडवल, कच्चा माल इ. ठेवत नाही. या प्रक्रिया आणखी वाढतात,
- कारण ते स्केलची अर्थव्यवस्था देते.
- एकीकरणाच्या घटकांमुळे वाढ केंद्रामध्ये उत्पादन खर्च आणखी कमी होतो
- या केंद्रामध्ये कमी वाहतूक खर्च असतो.

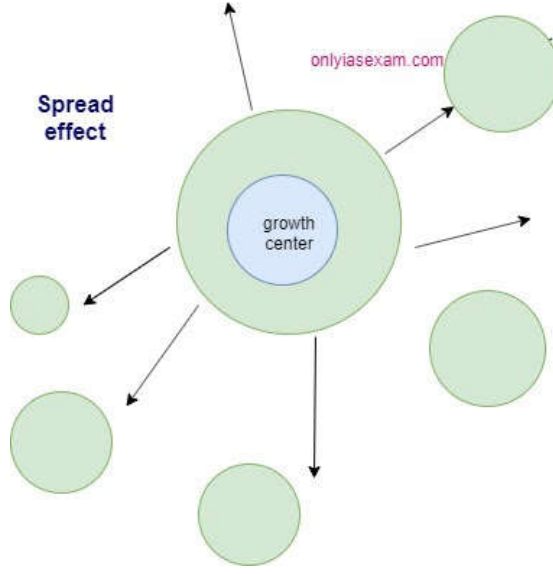
बॅकवॉश प्रभाव म्हणजे काय?

सभोवतालच्या ठिकाणाहून सर्व गतिशील घटकांना ग्रोथ सेंटरमध्ये खेचणे याला बॅकवॉश इफेक्ट म्हणतात.

प्रसार प्रभाव म्हणजे काय?

त्या काळात ग्रोथ सेंटर किंवा मोठी शहरे प्रदूषण आणि गर्दीमुळे कमी होऊ लागली. यामुळे मोठ्या शहरांमधून संसाधने बाहेर काढली जातात आणि या ग्रोथ सेंटरच्या आसपासच्या प्रदेशाच्या विकासाचा प्रसार होतो. या प्रभावाला प्रसार प्रभाव म्हणतात.

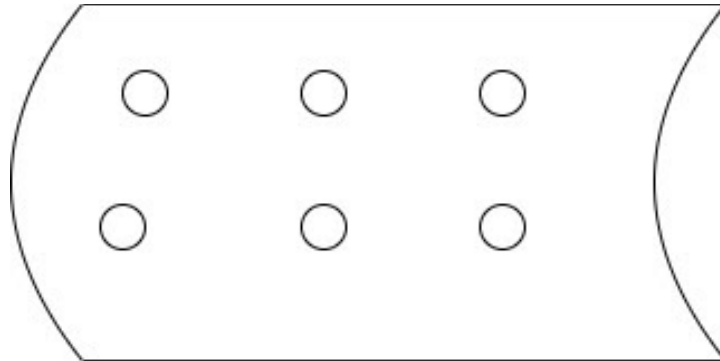

spread effect

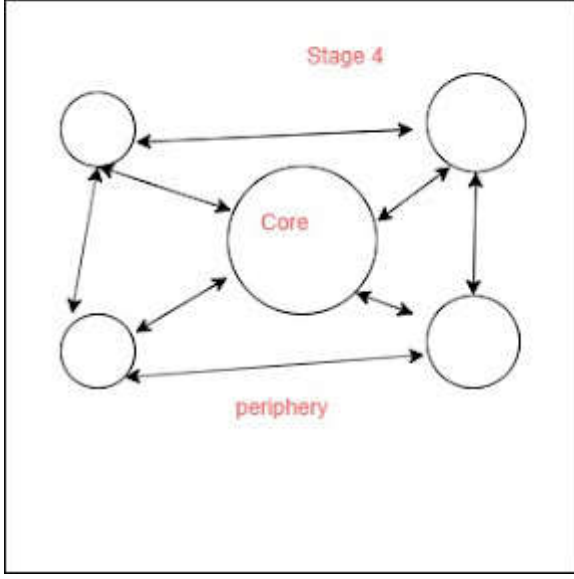
मायर्डलनुसार एका क्षेत्राच्या वाढीसह प्रादेशिक असमतोल वाढतो.

मायर्डल मॉडेलमध्ये चार टप्पे आहेत:

१. **कोणतेही एकत्रीकरण नाही:** या टप्प्यात, स्थान अंतर ठेवले आहे. संप्रेषणाचा वेगवान मार्ग नसल्यामुळे या टप्प्यात एकत्रीकरण शक्य नाही.
२. **भेदभाव:** या अवस्थेत, शहरी भागात पसरत आहे, या अवस्थेत बॅकवॉश परिणाम होतो.
३. **प्रसारण टप्पा:** या अवस्थेत, प्रसाराचा प्रभाव सुरू होतो, परिधीय भागात विकास क्रियाकलाप होतात.
४. **एकत्रीकरण.** या अवस्थेत, संसाधन आधार कमी झाल्यामुळे मोठ्या शहरांमधील मानवी वसाहती कमी होऊ लागल्या.

stage 1 no integration

stage 4 (fully integration)

३.६. प्रादेशिक विकासासाठी धोरणे:

क्षेत्राचा सर्वांगीण समान विकास करण्यासाठी आणि प्रदेशातील विकास विषमता दूर करण्यासाठी प्रादेशिक विकास धोरणाचा वापर केला जातो.

प्रादेशिक विकास धोरणातील महत्वाचे मुद्दे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- प्रदेशाची ओळख
- प्रदेशात उपलब्ध संसाधनांची मॅपिंग आणि सूची
- प्रदेशात विद्यमान समस्या मॅपिंग आणि सूचीबद्ध करणे
- धोरण आणि नियोजन
- नियोजनाच्या पर्यावरणीय परिणामांचे मूल्यांकन करणे
- नियोजनाच्या सामाजिक आणि राजकीय परिणामांचे मूल्यमापन
- अंमलबजावणी
- मध्य वेळ पुनरावलोकन
- मिड-टाइम पुनरावलोकनावर आधारित धोरण आणि अंमलबजावणी बदल
- अभिप्राय
- प्रभाव विश्लेषण

१. प्रदेशाचे सीमांकन

प्रथम प्रदेश सीमांकन आवश्यक आहे, नियोजन क्षेत्रांची काही उदाहरणे आहेत:

- डोंगराळ भागाचे नियोजन
- किनारी भागांचे नियोजन
- बेट नियोजन प्रदेश
- सर्वात कमी विकसित क्षेत्र
- भारतातील बिमरु राज्यांसारखे आर्थिक मागासलेले क्षेत्र.
- सामाजिक मागास भाग
- पूरप्रवण प्रदेश
- भूकंप क्षेत्र
- भूस्खलन प्रदेश
- चक्रीवादळ प्रदेश

२. मॅपिंग आणि संसाधनांची सूची

त्या प्रदेशात उपलब्ध संसाधनांची यादी करणे; संसाधने असू शकतात:

- जमीन संसाधने:
- प्रजनन क्षमता तपासणी
- टोपोग्राफी
- जलस्रोत आणि स्थान
- जंगल
- खनिजे
- ऊर्जा स्रोत
- भांडवल
- लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश

३. मॅपिंग आणि समस्यांची सूची

- संसाधनांची कमतरता
- स्थानिक गैरसोय
- बंदर, नदीची दुर्गमता
- मूलभूत पायाभूत सुविधांचा अभाव

- पर्यावरणीय समस्या
- लोकसंख्येची घनता
- बेरोजगारी
- धार्मिक असहिष्णुता
- सामाजिक अस्थिरता
- कमी भांडवल निर्मिती

४. धोरण, दृष्टिकोन आणि नियोजन करणे

- अल्पकालीन नियोजन जसे
- पाच वर्षांची योजना, 3 वर्षांची योजना, एक वर्षाची योजना.
- दीर्घकालीन नियोजन:
- 15 वर्षांची योजना, 20 वर्षांची योजना, 50 वर्षांची योजना.
- दृष्टीकोन असू शकतो:
- केंद्रीकृत
- विकेंद्रित
- वर-खाली
- तळाशी
- समुदायाचा सहभाग
- NGO चा सहभाग
- पूर्णपणे सरकारी अर्थसहाय्य
- PPP - सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी
- पूर्णपणे खाजगी अनुदानित

५. पर्यावरणीय परिणामांचे मूल्यांकन:

विकास आणि पर्यावरण एकत्र असायला हवे. पर्यावरणाचे नुकसान करून आपणास विकास नको आहे. आपणास विकास हवा आहे तसेच हवा, पाणी आणि जमीन हवी आहे. प्रादेशिक विकासाबाबत बाहेर जाणाऱ्या धोरणाच्या पर्यावरणीय परिणामांचे आपण मूल्यांकन केले पाहिजे.

६. सामाजिक आणि राजकीय परिणामांचे मूल्यांकन:

सामाजिक आणि राजकीय अशांततेच्या किंमतीवर आपणास विकास नको आहे. समाजातील शांतता बिघडू नये आणि आर्थिक नियोजनामुळे प्रदेशातील लोकांची गुणवत्ता सुधारली पाहिजे.

७. अंमलबजावणी:

जर नियोजन धोरण लोकांसाठी आणि पर्यावरणासाठी चांगले असेल तर अंमलबजावणीकडे गेले पाहिजे.

८. मध्य-वर्ष पुनरावलोकन:

आपण योग्य दिशेने जात आहोत की नाही हे तपासण्याची गरज आहे. अंमलबजावणी करताना येणाऱ्या अडचणींची यादी करा.

९. मध्य-वर्षाच्या पुनरावलोकनावर आधारित नियोजन आणि अंमलबजावणी धोरणे बदला:

मध्य-वर्षाच्या आढाव्यावर आधारित, योग्य परिणाम मिळविण्यासाठी नियोजन आणि धोरणात बदल करा.

३.७ तुमची प्रगती तपासा

पुढील प्रश्नांची उत्तरे द्या:

1. विकास म्हणजे काय? विकासाचे निर्देशक स्पष्ट करा.
2. प्रादेशिक विषमतेच्या संकल्पनेची चर्चा करा.
3. रोस्टो डेव्हलपमेंट मॉडेलचे तपशील स्पष्ट करा.
4. गुन्नार मर्डल डेव्हलपमेंट मॉडेलचे तपशील स्पष्ट करा.
5. विकास धोरणाची तपशीलवार चर्चा करा.

भारतातील प्रादेशिक नियोजन – I

घटक संरचना:

- ४.१ उद्दिष्टे
- ४.२ परिचय
- ४.३ पंचवार्षिक योजना: वैशिष्ट्ये, यश आणि अपयश
- ४.४ भारतातील बहु-स्तरीय नियोजन
- ४.५ भारतातील नियोजन क्षेत्र
- ४.६ भारताची बदलती नियोजन यंत्रणा: NITI Aygo
- ४.७ तुमची प्रगती/व्यायाम तपासा

४.१ उद्दिष्टे

या युनिटच्या शेवटी, तुम्ही खालील घटक/ संकल्पना समजून घेण्यासाठी सक्षम व्हाल -

- पंचवार्षिक योजना - वैशिष्ट्ये, यश आणि अपयश
- भारतातील बहु-स्तरीय नियोजन
- भारतातील नियोजन प्रदेश जाणून घ्या
- भारताची बदलती नियोजन यंत्रणा - NITI Aygo

४.२. परिचय

या प्रकरणात आपण भारतातील नियोजन समजून घेणार आहोत. भारताने पंचवार्षिक योजनेसाठी नियोजन आयोग कसा स्थापन केला. पंचवार्षिक योजनेचे यश काय आहे आणि विकासाच्या बाबतीत आपण कोणते बदल केले आहेत? तसेच पंचवार्षिक योजनेच्या काळात भारतापुढील प्रमुख आव्हानेही काय होती.

आम्ही भारतातील बहुस्तरीय नियोजन आणि भारतातील एकूण नियोजन क्षेत्र देखील समजून घेणार आहोत . तसेच नियोजनात आयोगाची जागा NITI Aygo ने घेतली. हेही आपण याचा प्रकरणात शिकणार आहोत

४.३. पंचवार्षिक योजना: वैशिष्ट्ये, यश आणि अपयश:

पंचवार्षिक योजना: वैशिष्ट्ये:

भारताच्या पंचवार्षिक योजनेच्या बारा ठळक वैशिष्ट्यांबद्दल आम्ही येथे तपशीलवार माहिती घेणार आहोत .

१. लोकशाही:

भारतीय नियोजनाचे पहिले महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते पूर्णपणे लोकशाही आहे. भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश असल्याने अशा प्रकारच्या नियोजनाची स्थापना केली गेली आहे जिथे त्याच्या पंचवार्षिक योजनेशी संबंधित प्रत्येक मूलभूत समस्या लोकशाही पद्धतीने निवडलेल्या सरकारद्वारे निश्चित केली जाते. शिवाय पंचवार्षिक योजना तयार करताना विविध स्तरावरील शासन, विविध संस्था, संस्था, तज्ञ इत्यादींची मते विचारात घेतली जात आहेत.

२. विकेंद्रित नियोजन:

पहिल्या योजनेच्या सुरुवातीपासूनच, नियोजन प्रक्रियेत सक्रिय लोकसहभाग प्राप्त करण्यासाठी विकेंद्रित नियोजनाच्या महत्वावर जोर देण्यात आला असला तरी, विकेंद्रित नियोजनाची खरी ओळख भारतात पहिल्यांदाच सातव्या योजनेच्या काळात झाली. अशा प्रकारे विकेंद्रित नियोजन म्हणजे तळागाळातील एक प्रकारचे नियोजन किंवा खालून नियोजन. भारतातील विकेंद्रित नियोजनांतर्गत, जिल्हा नियोजन, उपविभागीय नियोजन आणि ब्लॉक-स्तरीय नियोजन सुरू करण्यावर भर देण्यात आला आहे जेणेकरून शेवटी गाव पातळीवरील नियोजन यशस्वीरीत्या पोहोचू शकेल.

३. नियामक यंत्रणा:

भारतीय नियोजनाचे आणखी एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते केंद्रीय नियोजन प्राधिकरणाद्वारे निर्देशित केले जाते, म्हणजे, नियामक यंत्रणेची भूमिका बजावणारे भारतीय नियोजन आयोग, जेणेकरून नियोजन प्रणालीवर आवश्यक दिशा आणि नियमन प्रदान करता येईल.

अशा प्रकारे सध्याच्या नियामक यंत्रणेच्या अंतर्गत, भारतातील प्रत्येक नियोजन निर्णय हा नियोजन आयोगाकडून घेतला जातो आणि शेवटी राष्ट्रीय विकास परिषदेद्वारे मंजूर केला गेला . शिवाय, नियोजनाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी भारतीय नियोजन आयोगाकडेही पुरेशी नियामक यंत्रणा आहे.

४. केंद्रीय योजना आणि राज्य योजनेचे अस्तित्व:

भारतीय नियोजनाचे आणखी एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे केंद्रीय योजना आणि राज्य योजना या दोन्हीचे सहअस्तित्व आहे. देशाच्या प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत, केंद्रीय योजना आणि राज्य योजना दोन्हीसाठी स्वतंत्र परिव्यय राखून ठेवला जातो. केंद्रीय योजना ही योजना आयोग आणि केंद्र सरकारच्या अनन्य नियंत्रणाखाली असते, तर राज्य योजना

राज्य नियोजन मंडळ आणि राज्य सरकारच्या अनन्य नियंत्रणाखाली असते ज्याला नियोजन आयोगाकडून देखील नेहमीच्या मंजूरीची आवश्यकता असते.

भारतातील प्रादेशिक
नियोजन - I

5. सार्वजनिक क्षेत्र आणि खाजगी क्षेत्र योजना:

भारताच्या पंचवार्षिक योजनेचे आणखी एक उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणजे प्रत्येक योजनेत, सार्वजनिक क्षेत्र आणि खाजगी क्षेत्र दोन्हीसाठी स्वतंत्र परिव्यय राखून ठेवलेला आहे. देशाच्या प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत, सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक आणि खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूक रक्कम स्वतंत्रपणे निश्चित केली जाते, ज्यामध्ये प्रत्येक योजनेतील एकूण गुंतवणूक समाविष्ट असते. भारत ही मिश्र अर्थव्यवस्था असल्याने प्रत्येक योजनेत सार्वजनिक तसेच खाजगी क्षेत्रासाठी स्वतंत्र गुंतवणूक परिव्यय राखला जाणे स्वाभाविक आहे.

6. पंचवार्षिक योजना:

भारतीय नियोजनाचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे पाच वर्षांच्या कालावधीची नियतकालिक योजना स्वीकारली आहे, ज्यामध्ये पाच वार्षिक योजना घटक आहेत. या प्रकारची नियतकालिक योजना दृष्टीकोन निश्चित उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी योग्य आहे.

7. मूलभूत उद्दिष्टे:

भारतीय पंचवार्षिक योजनेचे एक ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे प्रत्येक योजना विशिष्ट मूलभूत किंवा मूलभूत उद्दिष्टांद्वारे निर्देशित केली जाते जी आपल्या बहुतेक योजनांमध्ये जवळजवळ सामान्य असतात.

- (a) आर्थिक वाढीचा उच्च दर प्राप्त करणे
- (b) आर्थिक असमानता कमी करणे
- (c) पूर्ण रोजगार प्राप्त करणे
- (d) आर्थिक आत्मनिर्भरता प्राप्त करणे
- (e) विविध क्षेत्रांचे आधुनिकीकरण
- (f) अर्थव्यवस्थेतील असमतोल दूर करणे.

सर्वसाधारणपणे, सामाजिक न्यायासह वाढ हा भारतातील आर्थिक नियोजनाचा मुख्य उद्देश आहे.

8. अपरिवर्तित प्राधान्ये:

भारतातील पंचवार्षिक योजना देशाच्या गरजा लक्षात घेऊन त्याचे प्राधान्यक्रम ठरवत आहेत. भारतीय पंचवार्षिक योजनांमध्ये किरकोळ बदल करून उद्योग, ऊर्जा आणि कृषी क्षेत्राच्या विकासाला जास्त प्राधान्य दिले जात असल्याचे निदर्शनास येत आहे. अलिकडच्या वर्षात दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम आणि रोजगार निर्मिती योजनांवरही वाढत्या

प्राधान्यक्रमांची मांडणी केली जात असली तरी भारतीय नियोजनाच्या प्राधान्य पद्धतीमध्ये कोणतेही उल्लेखनीय बदल झालेले नाहीत.

9. संतुलित प्रादेशिक विकास:

भारताच्या पंचवार्षिक योजनेचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे संतुलित प्रादेशिक विकासाला ती सतत महत्त्व देते. मागास प्रदेशांचा विकास हे भारतीय नियोजनाचे एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. भारताच्या नियोजन प्रणालीने काही राज्यांना "विशेष श्रेणीतील राज्ये" अंतर्गत वेगळे केले आहे जेणेकरून या मागासलेल्या राज्यांना त्यांच्या जलद विकासासाठी अतिरिक्त संसाधने चॅनलाइज करता येतील. विशेष अर्थसंकल्पीय सवलत कर सुट्टीच्या रूपात किंवा देशाच्या मागच्या भागात उद्योग स्थापन करण्यासाठी कर सवलत.

10. मूलभूत समस्या किंवा समस्यांवर दृष्टीकोन नियोजन:

भारतीय नियोजनाचे आणखी एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे देशाच्या काही मूलभूत प्रश्नांवर किंवा समस्यांवर 15 ते 20 वर्षांच्या कालावधीसाठी आवश्यक अंदाजांच्या आधारे परिप्रेक्ष्य नियोजनाची पद्धत स्वीकारली आहे.

11. कार्यक्रमाची अंमलबजावणी आणि मूल्यमापन:

भारतीय नियोजन प्रणालीला कार्यक्रम अंमलबजावणी यंत्राद्वारे मोठ्या प्रमाणावर समर्थन दिले जाते, ज्याने खूप महत्वाची भूमिका बजावली होती. कार्यक्रम अंमलबजावणी यंत्रणेमध्ये विविध सरकारी विभागांचा समावेश होतो जे सहसा योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी गुंतलेले असतात. आणखी एक मूल्यमापन यंत्रणा आहे जी सामान्यतः देशातील प्रत्येक नियोजन प्रकल्पाचे पूर्व-प्रकल्प मूल्यांकन आणि प्रकल्पोत्तर मूल्यमापन करते.

12. लक्ष्य प्राप्तीमधील कमतरता:

भारताच्या पंचवार्षिक योजनेचे आणखी एक उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणजे लक्ष्य प्राप्तीमधील कमतरता. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढीचा दर, रोजगार, लोकसंख्या, काही महत्वाच्या वस्तूंचे उत्पादन इत्यादी संदर्भात प्रत्येक योजनांसाठी उद्दिष्टे निश्चित केली असली तरी काही विशिष्ट प्रकरणे वगळून बहुतेक प्रकरणांमध्ये ही उद्दिष्टे पूर्णतः पूर्ण होत नाहीत.

पंचवार्षिक योजना: उपलब्धी आणि अपयश:

आपण पंचवार्षिक योजना कालावधीत भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सखोल अभ्यासावर चर्चा करणार आहोत:-

1. नियोजनाची उपलब्धी
2. नियोजनात अपयश.

1. उच्च विकास दर:

भारतातील आर्थिक नियोजनाचे उद्दिष्ट सर्व क्षेत्रांमध्ये जलद आर्थिक विकास घडवून आणणे हे आहे. म्हणजेच उच्च विकास दराचे उद्दिष्ट आहे. GDP वृद्धी दराच्या बाबतीत भारताची स्थूल आर्थिक कामगिरी माफक प्रमाणात चांगली आहे.

संपूर्ण नियोजन कालावधीसाठी (1950-2007) विकासाचा एकूण दर 4.8 टक्के आहे, भारताच्या स्वतःच्या भूतकाळाच्या (1900-1920) तुलनेत जेव्हा ती कमी पातळीच्या समतोल सापळ्यात अडकली होती, तेव्हा गेल्या 60 वर्षांमध्ये वाढीचा वेग वाढला आहे. खरोखर प्रभावी.

2. आर्थिक पायाभूत सुविधांची वाढ:

आवश्यक आर्थिक पायाभूत सुविधा उभारण्यात भारताची कामगिरी खरोखरच कौतुकास्पद आहे. आर्थिक नियोजनाच्या प्रारंभी, रस्ते किलोमीटर 4 लाख किलोमीटर होते. भारतात आता 3 दशलक्ष किमी पेक्षा जास्त रस्त्यांचे जाळे आहे, ज्यामुळे ते जगातील सर्वात मोठे आहे.

रेल्वे मार्गाची लांबी 1951 मध्ये 53,596 किमी वरून 2005-06 मध्ये जवळपास 63,500 किमी पर्यंत वाढली. आज भारतीय रेल्वे प्रणाली आशियातील सर्वात मोठी आणि जगातील चौथी सर्वात मोठी आहे. त्याचप्रमाणे, वाहतूक, नागरी उड्डाण इत्यादीसारख्या वाहतुकीच्या इतर पद्धतींचाही अभूतपूर्व विस्तार झाला आहे.

3. मूलभूत आणि भांडवली वस्तू उद्योगांचा विकास:

भारतीय नियोजनाच्या यशाचे आणखी एक प्रमुख क्षेत्र म्हणजे मूलभूत आणि भांडवली वस्तूंच्या उद्योगांची वाढ. दुसऱ्या योजनेच्या कालावधीत विकासाच्या महालनोबिस धोरणाचा अवलंब केल्यामुळे, लोखंड आणि पोलाद यांसारख्या काही मूलभूत आणि भांडवली वस्तूंच्या उद्योगांमध्ये नेत्रदीपक वाढ झाली.

4. शेतीची उच्च वाढ:

भारताच्या पंचवार्षिक योजनांचा सर्वात महत्वाचा पैलू म्हणजे अन्न उत्पादनाच्या एकूण वाढीचा दर आता लोकसंख्येच्या वाढीच्या दरापेक्षा जास्त झाला आहे. जरी नियोजनाच्या सुरुवातीच्या वर्षात, शेतीची कामगिरी दयनीय होती परिणामी अन्न संकटाचा उदय झाला.

पण आता भारतीय शेतीतील जैव-रासायनिक क्रांतीच्या प्रभावामुळे अन्नसंकट ही भूतकाळातील गोष्ट वाटत आहे. तिने अन्नधान्यामध्ये स्वयंपूर्णता प्राप्त केली आहे.

5. बचत आणि गुंतवणूक:

10 p.c वरून देशांतर्गत बचत दरात वाढ नियोजनाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यावर जीडीपी सुमारे 19 p.c. 1980-81 हे निश्चितच प्रभावी आहे. तथापि, हा दर वाढून 34.8 p.c. मार्च

2007 च्या अखेरीस. त्याचप्रमाणे, सकल देशांतर्गत भांडवल निर्मितीमध्ये भारताचा विक्रम 20.3 p.c. वरून वाढला. 1980-81 ते 22.8 p.c. 2001-02 मध्ये जीडीपीचा. पण तो 36 टक्के झाला. 2006-07 मध्ये.

नियोजनातील प्रमुख अपयशः

भारतातील नियोजनाच्या अपयशाची प्रमुख क्षेत्रे आहेत:

1. अपुरा विकास दरः

परिमाणात्मक दृष्टीने, भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर चांगला असू शकतो परंतु कोणत्याही मानकांनुसार तो समाधानकारक नाही. पहिल्या आणि सहाव्या पंचवार्षिक योजना वगळता, वास्तविक विकास दर GNP आणि दरडोई उत्पन्नाच्या लक्षित विकास दरापेक्षा कमी राहिला.

केवळ अलीकडील योजनांमध्ये (नवव्या आणि दहाव्या दोन्ही योजना), वास्तविक विकास दराने योजना उद्दिष्ट ओलांडले आहे. दरडोई उत्पन्नाच्या बाबतीत, 58 वर्षांहून अधिक काळ लोकशाही नियोजनानंतरही भारत जगातील सर्वात गरीब राष्ट्रांपैकी एक आहे.

2. समाजवादी समाजरचनाः

विविध समाजवादी उपायांद्वारे, अन्यथा भांडवलशाही चौकटीत, 'समाजाचा समाजवादी रचना' तयार करणे हे भारतीय नियोजनाचे उद्दिष्ट आहे. जवळपास 58 वर्षांच्या नियोजनानंतरही समाजाचा समाजवादी पॅटर्न गाठण्याच्या उद्दिष्टाकडे आपण अद्याप कोणतीही लक्षणीय प्रगती केलेली नाही.

1991 च्या मध्यात जेव्हा आम्ही नवीन आर्थिक धोरणात्मक उपाय लागू केले तेव्हा समाज निर्माण करण्याच्या समाजवादी पॅटर्नची संकल्पना पूर्णपणे काढून टाकण्यात आली आहे. त्याऐवजी, भारतीय अर्थव्यवस्था खूप भांडवलशाही मार्गावर चालते.

3. आर्थिक असमानता आणि सामाजिक अन्यायः

सामाजिक न्यायाच्या दुहेरी पैलूंमध्ये एकीकडे आर्थिक असमानता कमी करणे आणि दुसरीकडे गरिबी कमी करणे यांचा समावेश होतो. काही लोकांच्या हातात आर्थिक सत्ता केंद्रीत करून राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होणे इष्ट नाही.

अन्यथा भांडवलशाही चौकटीत, उत्पन्न आणि संपत्तीच्या वितरणात असमानता अपरिहार्य आहे. भारताच्या सामाजिक-राजकीय मांडणीत, मोठ्या प्रमाणात असमानता आहे. अशा असमानता कमी करणे हे भारतीय योजनांचे उद्दिष्ट आहे, जेणेकरून आर्थिक विकासाचे फायदे समाजातील खालच्या गटापर्यंत पोचतील.

गरिबी हटवण्याचे उद्दिष्ट प्रथमच पाचव्या योजनेत स्पष्ट झाले. सदोष नियोजन दृष्टिकोनामुळे उत्पन्नातील असमानता रुंदावत गेली आणि दारिद्र्य मोठ्या प्रमाणावर वाढले. गरिबीचे प्रमाण वाढत होते. ते आता जवळपास २८ p.c. (2004-05).

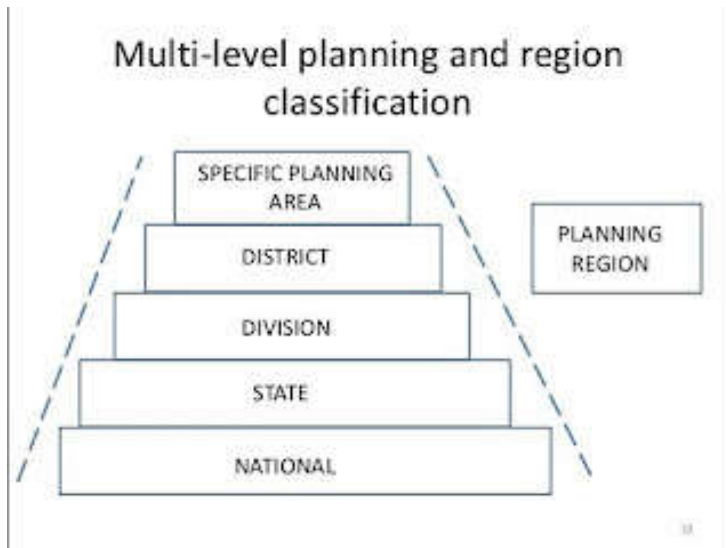
4. बेरोजगारी:

बेरोजगारी दूर करणे हे भारताच्या पंचवार्षिक योजनांचे आणखी एक महत्वाचे उद्दिष्ट मानले जाते. पण, दुर्दैवाने, त्याला अपेक्षित असलेले प्राधान्य कधीच मिळाले नाही. जनता सरकारच्या सहाव्या योजनेत (1978-83) प्रथमच रोजगाराला गौरवाचे स्थान देण्यात आले. तथापि, सातव्या योजनेने रोजगाराला थेट केंद्रबिंदू किंवा धोरण मानले. परिणामी, भारतातील रोजगार निर्मिती कार्यक्रमाला मोठा धक्का बसला आहे आणि योजनांतर बेरोजगारीची समस्या वाढत आहे. नोकरी शोधणाऱ्यांची संख्या डिसेंबर 1991 पर्यंत 363 लाखांवरून जून 2006 पर्यंत 406 लाखांपर्यंत वाढली आहे. अलीकडच्या काळात, हा कल वाढत आहे.

हे पाहता, "संपूर्ण देशाला रोजगार करण्यासाठी किती योजनांची गरज आहे?" या अपयशांच्या पार्श्वभूमीवर, सुखमय चक्रवर्ती टिप्पणी करतात की भारतीय योजना कागदावर चांगल्या असू शकतात, परंतु अंमलबजावणीमध्ये क्वचितच चांगल्या असतात. त्यामुळे योग्य आर्थिक धोरण तयार करणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे ही काळाची गरज आहे.

४.४. भारतातील बहु-स्तरीय नियोजन

बहु-स्तरीय प्रादेशिक नियोजनाच्या संकल्पनेची व्याख्या 'विविध प्रदेशांसाठी नियोजन जे एकत्रितपणे एक प्रणाली आणि अधीनस्थ प्रणाली बनवतात' अशी केली जाऊ शकते. बहु-स्तरीय नियोजनामध्ये, नियोजनाचे विविध स्तर उच्चस्तरीय नियोजनासाठी आधार प्रदान करतात. त्याचप्रमाणे, उच्चस्तरीय प्रादेशिक योजना खालच्या स्तरावरील योजनांसाठी मूलभूत फ्रेमवर्क प्रदान करतात. अशा योजनांमध्ये, नियोजन प्रक्रियेत लोकांचा थेट सहभाग असतो. बहु-स्तरीय नियोजनामध्ये, प्रत्येक क्षेत्र/युनिट एक प्रणाली बनवते आणि म्हणून, नियोजन प्रक्रिया अधिक प्रभावी बनते. भारतात बहुस्तरीय नियोजनाच्या पुढील पाच टप्प्यांना मान्यता देण्यात आली आहे. यात समाविष्ट.

१. राष्ट्रीय स्तरावरील नियोजन

राष्ट्रीय स्तरावर, नियोजन आयोग ही नोडल एजन्सी आहे जी देशांच्या नियोजनासाठी जबाबदार आहे. पंतप्रधान हे या आयोगाचे अध्यक्ष आहेत. हे केवळ देशासाठी योजना तयार करत नाही तर केंद्र सरकार, राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या विविध मंत्रालयांच्या क्षेत्रीय विकास कामांचे समन्वय देखील करते. नियोजन आयोगाच्या कामकाजाचे पर्यवेक्षण राष्ट्रीय विकास परिषदेमार्फत केले जाते.

52 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे नियोजन आयोगाला घटनात्मक दर्जा देण्यात आला आहे. कोणतीही मोठी योजना नियोजन आयोगाच्या पूर्वपरवानगीशिवाय कार्यान्वित करता येत नाही. आयोग तीन प्रकारच्या योजना तयार करतो.

- 15-25 वर्षासाठी परिप्रेक्ष्य योजना
- पंचवार्षिक योजना
- पंचवार्षिक योजनेच्या चौकटीत वार्षिक योजना.

नियोजन आयोगाचे नेतृत्व भारताचे पंतप्रधान करतात, त्यात पूर्णवेळ सदस्य असतात जे पंतप्रधानांना नियोजनात मदत करतात आणि पंचवार्षिक योजना तयार करण्यासाठी सल्ला आणि मार्गदर्शन देतात. पूर्णवेळ सदस्यांमध्ये उपाध्यक्ष असतात आणि त्यात अर्थशास्त्र, उद्योग, विज्ञान आणि सामान्य प्रशासन यासारख्या विविध क्षेत्रातील तज्ज्ञांचा समावेश असतो. त्यात वित्त, कृषी, गृह मंत्रालय, आरोग्य, रसायने आणि खते, माहिती तंत्रज्ञान, कायदा, मनुष्यबळ विकास आणि नियोजन राज्यमंत्री यासारख्या संबंधित खात्यांच्या मंत्र्यांचाही समावेश आहे.

संस्थेची रचना आणि कार्ये

यात 11 मुख्य विभाग आणि 20 उप-ऑर्डिनेट विभाग आहेत आणि ते 31 विभाग बनवतात ज्यासाठी नियोजन आयोग नियोजनावर लक्ष केंद्रित करतो. यात फंक्शनचे दोन मुख्य विभाग आहेत. ते सामान्य नियोजन विभाग आणि कार्यक्रम प्रशासन विभाग आहेत. आयोगाचे मुख्य कार्य नियोजन आहे. इतर कार्यांमध्ये देशातील आर्थिक सर्वेक्षण, मानव संसाधन आणि भांडवल मूल्यांकन यांचा समावेश होतो. देशाच्या विकासात अडथळा आणणारे कोणतेही घटक काढून टाकण्याचीही त्याची चिंता आहे.

नियोजन आयोग

आपल्या देशातील नियोजन प्रक्रिया सुलभ करण्यासाठी नियोजन आयोग ही संस्था आहे. त्याची स्थापना मार्च 1950 मध्ये सरकारने केली होती. त्याची कार्ये आहेत

- तांत्रिक कर्मचाऱ्यांसह देशाच्या साहित्य, भांडवल आणि मानवी संसाधनांचे मूल्यांकन करणे आणि देशाच्या गरजांच्या संदर्भात कमतरता असलेल्या या संसाधनांमध्ये वाढ करण्याच्या शक्यतांची तपासणी करणे.

- देशातील संसाधनांचा सर्वात प्रभावी आणि संतुलित वापर करण्यासाठी योजना तयार करणे
- प्राधान्यक्रम निश्चित करण्यासाठी, योजना कोणत्या टप्प्यात पार पाडली जावी ते परिभाषित करा आणि प्रत्येक टप्प्याच्या योग्य पूर्ततेसाठी संसाधनांचे वाटप प्रस्तावित करा
- आर्थिक विकासात अडथळा आणणारे घटक सूचित करणे आणि सध्याच्या सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीचा विचार करून, योजनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी कोणत्या परिस्थिती निर्माण केल्या पाहिजेत हे निर्धारित करणे.
- यंत्राचे स्वरूप निश्चित करणे, जे योजनेच्या प्रत्येक टप्प्याच्या सर्व पैलूंमध्ये यशस्वी अंमलबजावणीसाठी आवश्यक असेल.
- योजनेच्या प्रत्येक टप्प्याच्या अंमलबजावणीमध्ये साध्य झालेल्या प्रगतीचे वेळोवेळी मूल्यांकन करण्यासाठी आणि धोरण आणि उपायांच्या समायोजनाची शिफारस करणे जे असे मूल्यांकन आवश्यक असल्याचे दर्शवू शकते.

त्यांना नेमून दिलेली कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी किंवा प्रचलित आर्थिक परिस्थिती, सद्य धोरणे, उपाययोजना आणि विकास कार्यक्रम यांचा विचार करून किंवा अशा विशिष्ट समस्यांचे परीक्षण करून अशा अंतरिम किंवा सहायक शिफारशी करणे. केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या सल्ल्यासाठी त्याचा संदर्भ दिला जाऊ शकतो.

नियोजन आयोगाचे 1 जानेवारी, 2015 मध्ये 'नीती (नॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर ट्रान्सफॉर्मिंग इंडिया) आयोग' असे नामकरण करण्यात आले, जो शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आणि सहभाग वाढवून सहकारी संघराज्य वाढवण्याच्या उद्देशाने स्थापन करण्यात आलेला भारत सरकारचा धोरणात्मक विचार आहे. बॉटम-अप दृष्टिकोन वापरून आर्थिक धोरण बनविण्याच्या प्रक्रियेत भारतातील राज्य सरकारे. त्याच्या पुढाकारांमध्ये "15 वर्षांचा रोड मॅप", "7 वर्षांची दृष्टी, रणनीती आणि कृती योजना", AMRUT, डिजिटल इंडिया, अटल इनोव्हेशन मिशन, वैद्यकीय शिक्षण सुधारणा, कृषी सुधारणा (मॉडेल लँड लीजिंग कायदा, कृषी उत्पन्न विपणन समितीच्या सुधारणांचा समावेश आहे. कायदा, कृषी विपणन आणि रॅकिंग राज्यांसाठी शेतकरी अनुकूल सुधारणा निर्देशांक), आरोग्य, शिक्षण आणि जल व्यवस्थापन यामधील राज्यांच्या कामगिरीचे मोजमाप करणारे निर्देशांक, कृषी आणि गरीबी निर्मूलनावरील कार्यदल.

२. राज्यस्तरीय नियोजन

राज्य पातळीवर नियोजनाची यंत्रणा जवळपास राष्ट्रीय पातळीवर सारखीच असते. राज्य नियोजन मंडळ हे राष्ट्रीय नियोजन आयोगाप्रमाणे काम करते आणि विविध मंत्रालये आणि जिल्ह्यांच्या विकास योजनांचे समन्वय साधते. तसेच राज्य योजना तयार करणे, अंमलबजावणी करणे आणि देखरेख करणे ही जबाबदारी आहे. योजना तयार करणे आणि संसाधनांचे वाटप याबाबत नियोजन आयोगाच्या सतत संपर्कात असतो.

देशाच्या फेडरल रचणे अंतर्गत राज्यांना काही राज्यांच्या विषयांमध्ये स्वायत्तता मिळते आणि नियोजन कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली जाते. हे राज्य पातळीवर आहे की सर्व प्रकारची आर्थिक आणि सामाजिक माहिती उपलब्ध आहे आणि प्रादेशिक हितसंबंध आणि मागण्या लक्षात घेऊन विकास योजना तयार केल्या जाऊ शकतात. त्यामुळे राज्यस्तरावर नियोजनाची अधिक कठोर कसरत करण्याची गरज आहे. ज्या राज्यांना त्यांच्या जबाबदारीची जाणीव आहे आणि योजना तयार करण्यात आणि अंमलबजावणीमध्ये स्वारस्य दाखवत आहेत ते विकास कार्यक्रमांमध्ये चांगली कामगिरी दाखवत आहेत. राज्याचा कार्यकारी प्रमुख हा राज्यपाल असतो, ज्याची नियुक्ती भारताच्या पंतप्रधानांच्या सल्ल्यानुसार राष्ट्रपती करतात. केंद्राच्या बाबतीत, राज्यपाल त्याच्याकडे असलेल्या अधिकारांचा थेट वापर करत नाहीत. त्यांचा वापर मुख्यमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखालील मंत्रिपरिषदेमार्फत केला जातो. मंत्रिपरिषदेचा सल्ला राज्यपालांना बंधनकारक असतो. मंत्री परिषद सचिवाच्या अध्यक्षतेखालील सचिवालयामार्फत काम करते. सचिवालयाची मुख्य कार्ये मंत्र्यांना धोरण तयार करण्यात आणि त्यांच्या विधायी जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी मदत करणे, धोरणे आणि कार्यक्रमांचे समन्वय, खर्चाचे पर्यवेक्षण आणि नियंत्रण, प्रशासन कार्यक्षमतेने चालवणे इत्यादींशी संबंधित आहेत. त्या अंतर्गत कार्यरत असलेले विभाग ज्यांचे स्थूलपणे तीन वर्गांमध्ये वर्गीकरण करता येईल:

1. विकास विभाग (कृषी आणि पशुसंवर्धन, ग्रामीण विकास, सार्वजनिक बांधकाम आणि उद्योग विभाग असलेले)
2. समाज कल्याण विभाग (शिक्षण, आरोग्य आणि समाजकल्याण विभाग असलेले)
3. समन्वय विभाग (गृह, महसूल, वित्त आणि नियोजन विभाग)

केंद्र सरकारला केंद्राच्या यादीत दिलेल्या विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार आहे तर राज्य सरकारांना राज्य सूचीमध्ये दिलेल्या विषयांवर कायदा करण्याचे अधिकार आहेत. समवर्ती सूचीमध्ये समाविष्ट असलेल्या विषयांचा संबंध आहे तोपर्यंत, केंद्र आणि राज्य सरकारांना त्यावर कायदे करण्याचे अधिकार आहेत, परंतु संघर्षाच्या बाबतीत, केंद्रीय कायदा प्रचलित आहे. उद्योग, खनिजे, रेल्वे आणि दूरसंचार यासारखे संघटित उपक्रम केंद्राच्या जबाबदारीत येतात, तर कृषी, जमीन महसूल गोळा करणे, सिंचन, वीज, सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि इतर अनेक महत्त्वाचे विषय राज्यांच्या नियंत्रणाखाली येतात. .

३. जिल्हास्तरीय नियोजन

जिल्हास्तरीय नियोजनाची संकल्पना स्थानिक पातळीवरील नियोजनाच्या तत्वावर आधारित आहे. हे असेही गृहीत धरते की नियोजन यशस्वी होण्यासाठी स्थानिक संसाधनांचा अधिक एकत्रीकरण आणि वापर आवश्यक आहे. राज्याच्या खाली, जिल्ह्याचे स्थान आणि प्रशासकीय फायद्यांमुळे नियोजनात महत्त्वाचे स्थान आहे.

योजना कार्यक्रम पार पाडण्यासाठी केवळ पुरेसे प्रशासकीय आणि तांत्रिक कौशल्य आणि माहिती आणि माहितीचा चांगला स्रोत नाही तर लोकांचा सहभाग आणि तळागाळापर्यंत पोहोचण्यासाठी नियोजनाचे फायदे मिळवून देणारी एक चांगली विणलेली प्रणाली आहे.

जिल्हा मंडळात निवडून आलेले प्रतिनिधी असतात जे नियोजन प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात. म्हणून, सूक्ष्म स्तर नियोजनासाठी जिल्ह्याला आदर्श आणि व्यवहार्य एकक मानणारा अभ्यासकांचा एक मोठा गट आहे.

जिल्हा नियोजन ही जिल्ह्यातील स्थानिक सरकारी क्षेत्रासाठी उपलब्ध संसाधने (नैसर्गिक, मानवी आणि आर्थिक) विचारात घेऊन एकात्मिक आराखडा तयार करण्याची प्रक्रिया आहे आणि जिल्हा स्तरावर आणि त्याखालील क्षेत्रीय क्रियाकलाप आणि योजनांचा समावेश आहे आणि ज्यांची अंमलबजावणी स्थानिक माध्यमातून केली जाते. राज्यातील सरकारे. जिल्हा हे राज्य पातळीच्या खाली विकेंद्रित नियोजनासाठी सर्वात योग्य प्रशासकीय एकक आहे कारण त्यात आवश्यक विषमता आहे आणि लोक नियोजन आणि अंमलबजावणी आणि उत्पादकता सुधारण्यासाठी पुरेसे आहेत; जिल्हा नियोजन हे महत्त्वाचे साधन आहे. त्याची सामग्री खालीलप्रमाणे असेल.

कृषी आणि संलग्न क्षेत्रे

- जलस्रोतांची उपलब्धता आणि विकास
- उद्योग – विशेषतः पारंपारिक, अन्न प्रक्रियेसह छोटे उद्योग
- उर्जेसह पायाभूत सुविधा
- पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता
- साक्षरता, शालेय शिक्षण
- आरोग्य आणि वैद्यकीय सुविधा
- गरिबी कमी करणे आणि मूलभूत गरजा
- लिंग आणि मुले
- सामाजिक न्याय – अनुचुचीत जाती – जमाती , अपंग व्यक्ती

४. तालुका/ गट स्तर नियोजन

ब्लॉक हे सूक्ष्म पातळीवरील नियोजनाचे महत्त्वाचे एकक आहे. हे विकास गट पहिल्या पंचवार्षिक योजनेदरम्यान सुरू करण्यात आलेल्या समुदाय विकास कार्यक्रमांतर्गत विकास योजनांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्यासाठी तयार करण्यात आले होते. प्रत्येक जिल्ह्याची अनेक ब्लॉक्समध्ये विभागणी करण्यात आली होती आणि प्रत्येक ब्लॉकमध्ये सुमारे 60,000 लोकसंख्या असलेल्या 100 गावांचा समावेश होता.

कार्यक्रमात स्थानिक संसाधनांची जमवाजमव, निर्णय घेण्यामध्ये लोकांचा सहभाग आणि विकास योजनांच्या अंमलबजावणीची कल्पना करण्यात आली. म्हणून, ब्लॉक विकास अधिकारी आणि विविध तज्ञ आणि ग्रामस्तरीय कामगार (अधिकारी) यांच्या नेतृत्वाखाली ब्लॉक स्तरावर नियोजनाचे एक नवीन युनिट तयार करण्यात आले. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत (1978-1983) क्षेत्र नियोजनाची निवड केली. रोजगाराची उद्दिष्टे साध्य

करण्यासाठी आणि ग्रामीण विकासावर भर देण्यासाठी ब्लॉक स्तरावरील नियोजनास प्राधान्य.

हे कृषी, सिंचन (प्रामुख्याने लघुसिंचन), मृदसंधारण, पशुसंवर्धन, मत्स्यपालन, वनीकरण, कृषी उत्पादनांची किरकोळ प्रक्रिया, लघु आणि कुटीर उद्योग, स्थानिक पातळीवरील पायाभूत सुविधांची निर्मिती आणि विकासाशी संबंधित कृतीभिमुख नियोजन आहे. पाणीपुरवठा, आरोग्य, शिक्षण, निवारा, स्वच्छता, स्थानिक वाहतूक आणि कल्याणकारी योजना यासारख्या सामाजिक सेवा. ब्लॉक स्तरीय नियोजनाची संपूर्ण प्रक्रिया सात टप्प्यांतून जाते. यात समाविष्ट—

- ओळख टप्पा
- संसाधन यादी टप्पा
- योजना तयार करण्याचा टप्पा
- रोजगार योजना टप्पा
- क्षेत्रीय किंवा लेआउट योजना टप्पा
- क्रेडिट योजना टप्पा
- एकत्रीकरण आणि अंमलबजावणीचा टप्पा

५. पंचायत स्तरावरील नियोजन

पंचायत राज व्यवस्थेत तीन स्तरीय रचना समाविष्ट आहे: गाव स्तर, ब्लॉक स्तर आणि जिल्हा स्तर. गावपातळीवरील पहिला स्तर सामान्यतः ग्रामपंचायत (ग्रामसभा) म्हणून ओळखला जातो, ब्लॉक स्तरावरील दुसरा स्तर पंचायत समिती म्हणून आणि जिल्हा स्तरावरील तिसरा स्तर जिल्हा परिषद म्हणून ओळखला जातो.

पंचायत अधिनियम 1996 च्या तरतुदीनुसार ग्रामपंचायतीची निवडणूक 5 वर्षांच्या अंतराने घेतली जाते. घटना दुरुस्ती कायदा 1992 द्वारे आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्यायासाठी योजनांची तयारी आणि अंमलबजावणी पाहण्यासाठी पंचायतीला (ज्याला ग्रामसभा देखील म्हणतात) अधिकृत करण्यात आले आहे. संबंधित राज्याला स्वराज्य संस्था म्हणून काम करण्यासाठी ग्रामसभेला अधिकार आणि कार्ये विहित करण्याचे विवेकाधीन अधिकार देण्यात आले आहेत.

नियोजन प्रक्रिया एकतर एकल किंवा बहु-स्तरीय असू शकते. सिंगल लेव्हल प्लॅनिंगमध्ये, योजना तयार करणे आणि निर्णय घेणे हे राष्ट्रीय स्तरावर केले जाते; प्रक्रिया केंद्रीकृत आहे आणि खालच्या प्रादेशिक स्तर केवळ अंमलबजावणीच्या टप्प्यावर चित्रात येतात. दुसरीकडे, बहु-स्तरीय नियोजन प्रक्रियेत, राष्ट्रीय प्रदेश लहान प्रादेशिक एककांमध्ये विभागला जातो, त्यांची संख्या देशाच्या आकारावर, प्रशासकीय, भौगोलिक आणि

सांस्कृतिक रचनेवर अवलंबून असते. पंचायतीवर पुढील बाबींची जबाबदारीही सोपविण्यात आली आहे.

भारतातील प्रादेशिक
नियोजन - I

शेतीला प्रोत्साहन

- ग्रामीण उद्योग
- वैद्यकीय सुविधांची तरतूद
- मातृत्व, महिला आणि बाल कल्याण
- सामाईक चर, गावातील रस्ते, टाक्या, विहिरी यांची देखभाल करणे
- स्वच्छता
- इतर सामाजिक-आर्थिक विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी
- गरीबी विरोधी कार्यक्रम

४.५. भारतातील नियोजन प्रदेश

प्रदेश म्हणजे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील एक क्षेत्र आहे जे विशिष्ट गुणधर्मांद्वारे चिन्हांकित केले जाते जे आतून एकसंध असतात आणि बाहेरून वेगळे असतात.

एखाद्या प्रदेशाची व्याख्या पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचा एक भाग म्हणून केली जाते ज्यामध्ये एक किंवा अनेक समान वैशिष्ट्ये आहेत जी त्याला इतर क्षेत्रांपेक्षा अद्वितीय बनवतात. प्रादेशिक भूगोल त्यांच्या संस्कृती, अर्थव्यवस्था, स्थलाकृति, हवामान, राजकारण आणि पर्यावरणीय घटक जसे की त्यांच्या विविध प्रजातींच्या वनस्पती आणि प्राणी यांच्याशी संबंधित ठिकाणांच्या विशिष्ट वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करतो.

नियोजन प्रदेश म्हणजे काय?

नियोजन क्षेत्र हा प्रदेशाचा एक भाग आहे ज्यावर आर्थिक निर्णय लागू होतात. येथे नियोजन या शब्दाचा अर्थ आर्थिक विकास साधण्यासाठी त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी निर्णय घेणे. नियोजन क्षेत्रे प्रशासकीय किंवा राजकीय प्रदेश असू शकतात जसे की राज्य, जिल्हा किंवा ब्लॉक कारण असे प्रदेश व्यवस्थापन आणि सांख्यिकीय डेटा गोळा करण्यात चांगले आहेत. म्हणून, संपूर्ण देश हा राष्ट्रीय योजनांसाठी नियोजन क्षेत्र आहे, राज्य हे राज्य योजनांसाठी नियोजन क्षेत्र आहे आणि जिल्हे किंवा ब्लॉक हे सूक्ष्म प्रादेशिक योजनांसाठी नियोजन क्षेत्र आहेत. योजना उद्दिष्टांची योग्य अंमलबजावणी आणि पूर्तता करण्यासाठी, नियोजन क्षेत्रामध्ये एकसंध असणे आवश्यक आहे. आर्थिक, प्राणीशास्त्रीय आणि सामाजिक-सांस्कृतिक संरचना. ते आर्थिक व्यवहार्यता प्रदान करण्यासाठी संसाधनांची श्रेणी समाविष्ट करण्यासाठी पुरेसे मोठे असावे. ते अंतर्गत रित्या एकसंध आणि भौगोलिकदृष्ट्या एक समान क्षेत्र देखील असावे. त्याचे संसाधन संपत्ती उत्पादन संयोजन उपभोग एक समाधानकारक पातळी असावी.

एल.एस. भट आणि व्ही.एल.एस. प्रकाशराव यांचे भारतातील प्रदेश वर्गीकरण

भट आणि राव (1964) यांनी संसाधन विकासासाठी प्रादेशिक आराखडा प्रस्तावित केला. महत्वाच्या नैसर्गिक संसाधनांच्या वितरणाच्या गुणात्मक नकाशांच्या मदतीने चित्रीकरण करण्यात आले. प्रमुख प्रदेश राज्याच्या सीमा ओलांडून कापतात. मात्र, प्रशासकीय सोयीसुविधांकडे दुर्लक्ष करण्यात आले नाही. योजनेत 7 प्रमुख आणि 51 लहान क्षेत्रांचा समावेश होता. सात प्रमुख प्रदेशांचा समावेश आहे:

- (१) दक्षिण भारत
- (२) पश्चिम भारत
- (३) पूर्व मध्य भारत
- (४) ईशान्य भारत
- (५) मध्य गंगा मैदान
- (६) उत्तर-पश्चिम भारत, आणि
- (७) उत्तर भारत.

प्रदेश प्रदेश क्षेत्र

नाथ (1965) यांनी भौतिक घटकांमधील एकसंधता आणि कृषी जमीन वापर आणि पीक पद्धती यावर आधारित संसाधन विकास क्षेत्र आणि भारत विभागाची योजना तयार केली. जरी प्रदेश राज्याच्या सीमा ओलांडून कापले गेले असले तरी, विभाग राज्य मर्यादित ठेवला जातो. अशा प्रकारे संपूर्ण देश 15 मुख्य आणि 48 उपप्रदेशांमध्ये विभागला गेला आहे. या प्रमुख संसाधन विकास क्षेत्रांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

- (१) पश्चिम हिमालय,
- (२) पूर्व हिमालय
- (३) खालचा गंगा मैदान,
- (४) मध्य गंगा मैदान
- (५) एल वरच्या गंगा मैदान
- (६) ट्रान्स- गंगा मैदान
- (७) पूर्व पठार आणि टेकड्या
- (८) मध्य पठार आणि; मी हिल्स
- (९) पश्चिम पठार आणि टेकड्या

- (१०) दक्षिणी पठार आणि टेकड्या
- (११) पूर्व तटीय मैदाने आणि टेकड्या,
- (१२) पश्चिम किनारी मैदाने आणि घाट,
- (१३) गुजरात मैदाने आणि टेकड्या
- (१४) पश्चिम शुष्क प्रदेश, आणि
- (१५) बेट प्रदेश.

सेन गुप्ता यांचे प्रदेश वर्गीकरण

आर्थिक क्षेत्रे आणि उत्पादन विशेषीकरणाच्या सोव्हिएत संकल्पनेला अनुसरून, पी.सेन गुप्ता (१९६८) यांनी वेगवेगळ्या क्रमाच्या आर्थिक क्षेत्रांची चौकट सादर केली. तिने सर्वात कमी क्रमाच्या नियोजन युनिट्सच्या शोधापासून सुरुवात केली आणि नंतर मेसन आणि मॅक्रो स्तरांवर नियोजन क्षेत्रे साध्य करण्यासाठी त्यांचे गटबद्ध आणि पुनर्गठन केले. तिच्या आर्थिक क्षेत्रांच्या योजनेत, सेन गुप्ता यांनी नैसर्गिक क्षेत्रांना खूप महत्त्व दिले आणि चित्रीकरणाचा आधार म्हणून कार्यपद्धती, उत्पादन विशेषीकरण आणि ऊर्जा संसाधनांचा वापर केला. तिचे ७ मॅक्रो प्रदेश पुढे ४२ मेसो क्षेत्रांमध्ये विभागले गेले आहेत. या ७ प्रदेशांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

- (१) ईशान्य प्रदेश
- (२) पूर्वकडील प्रदेश
- (३) उत्तर मध्य प्रदेश
- (४) मध्य प्रदेश
- (५) उत्तर-पश्चिम-उत्तर प्रदेश
- (६) पश्चिम क्षेत्र, आणि
- (७) दक्षिणेकडील प्रदेश

४.६. भारताची बदलती नियोजन यंत्रणा: नीती आयोग

NITI आयोग (नॅशनल इन्स्टिट्यूशन फॉर ट्रान्सफॉर्मिंग इंडिया)

पार्श्वभूमी :

भारत हा सोव्हियत संघाच्या समाजवादी वातावरणाच्या प्रभावाखाली आल्याने नियोजन भारतीय मानसिकतेत आहे. नियोजन आयोगाने जवळपास सहा दशके नियंत्रण आणि आदेश दृष्टिकोनावर लक्ष केंद्रित करून नियोजन वाहक म्हणून काम केले.

1 जानेवारी 2015 रोजी नियोजन आयोगाची जागा नवीन संस्था - NITI आयोगाने घेतली आणि 'सहकारी संघराज्यवाद' च्या भावनेला प्रतिध्वनी देत जास्तीत जास्त प्रशासन, किमान सरकार या संकल्पनेची कल्पना करण्यासाठी 'तळाशी-अप' दृष्टिकोनावर भर दिला.

NITI आयोगाची रचना

अध्यक्ष: पंतप्रधान

उपाध्यक्ष: पंतप्रधान-मंत्र्याद्वारे नियुक्त केले जाईल

गव्हर्निंग कौन्सिल: सर्व राज्यांचे मुख्यमंत्री आणि केंद्रशासित प्रदेशांचे लेफ्टनंट गव्हर्नर.

प्रादेशिक परिषद: विशिष्ट प्रादेशिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, ज्यामध्ये मुख्यमंत्री आणि लेफ्टनंट गव्हर्नर यांचा समावेश होतो ज्याचे अध्यक्ष पंतप्रधान किंवा त्यांचे नामनिर्देशित करतात.

तदर्थ सदस्यत्व: 2 प्रमुख संशोधन संस्थांकडून पदसिद्ध क्षमतेत 2 सदस्य रोटेशनल आधारावर.

पदसिद्ध सदस्यत्व: केंद्रीय मंत्रिमंडळातून जास्तीत जास्त चार पंतप्रधानांनी नामनिर्देशित केले जातील.

मुख्य कार्यकारी अधिकारी: भारत सरकारच्या सचिव पदावर पंतप्रधान-मंत्र्याद्वारे निश्चित कार्यकाळासाठी नियुक्त केले जाते.

विशेष निमंत्रित: तज्ञ, डोमेन ज्ञान असलेले विशेषज्ञ पंतप्रधान-मंत्र्यांनी नामनिर्देशित केले.

NITI आयोगाचे महत्त्व:

65 वर्षे जुनी योजना आयोग एक निरर्थक संस्था बनली होती. हे कमांड इकॉनॉमी स्ट्रक्चरमध्ये संबंधित होते, परंतु यापुढे नाही.

भारत हा एक वैविध्यपूर्ण देश आहे आणि त्याची राज्ये त्यांच्या स्वतःच्या सामर्थ्य आणि कमकुवततेसह आर्थिक विकासाच्या विविध टप्प्यांवर आहेत.

या संदर्भात, आर्थिक नियोजनासाठी 'एक आकार सर्वासाठी फिट' हा दृष्टिकोन जुना झाला आहे. ते आजच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारताला स्पर्धात्मक बनवू शकत नाही.

NITI आयोगाची प्रमुख:

सशक्त राज्ये सशक्त राष्ट्र बनवतात हे ओळखून, सतत आधारावर राज्यांसह संरचित समर्थन उपक्रम आणि यंत्रणांद्वारे सहकारी संघराज्यवाद वाढवणे.

गावपातळीवर विश्वासार्ह योजना तयार करण्यासाठी यंत्रणा विकसित करणे आणि सरकारच्या उच्च स्तरावर या क्रमाने एकत्रित करणे.

विशेषतः ज्या क्षेत्रांचा उल्लेख केला जातो त्या क्षेत्रांवर, राष्ट्रीय सुरक्षेचे हित आर्थिक धोरण आणि धोरणात अंतर्भूत केले आहे, याची खात्री करणे.

आपल्या समाजातील ज्या वर्गांना आर्थिक प्रगतीचा पुरेसा लाभ न मिळण्याचा धोका असू शकतो त्यांच्याकडे विशेष लक्ष देणे.

प्रमुख भागधारक आणि राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय समविचारी थिंक टँक, तसेच शैक्षणिक आणि धोरण संशोधन संस्था यांच्यात सल्ला देणे आणि भागीदारीला प्रोत्साहन देणे.

राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय तज्ञ, अभ्यासक आणि इतर भागीदारांच्या सहयोगी समुदायाद्वारे ज्ञान, नवकल्पना आणि उद्योजक समर्थन प्रणाली तयार करणे.

विकास कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीला गती देण्यासाठी आंतर-क्षेत्रीय आणि आंतर-विभागीय समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी व्यासपीठ प्रदान करणे.

अत्याधुनिक संसाधन केंद्र राखण्यासाठी, शाश्वत आणि न्याय्य विकासातील सुशासन आणि सर्वोत्तम पद्धतींवरील संशोधनाचे भांडार बनवा तसेच त्यांचा प्रसार भागधारकांना होण्यास मदत होईल.

NITI आयोगाने कोणते महत्वाचे पाऊल उचलले आहे:

SDG भारत निर्देशांक

संमिश्र जल व्यवस्थापन निर्देशांक

अटल इनोव्हेशन मिशन

SATH प्रकल्प.

आकांक्षी जिल्हा कार्यक्रम

शालेय शिक्षण गुणवत्ता निर्देशांक

जिल्हा रुग्णालय निर्देशांक

आरोग्य निर्देशांक

कृषी विपणन आणि शेतकरी अनुकूल सुधारणा निर्देशांक

इंडिया इनोव्हेशन इंडेक्स

वुमन ट्रान्सफॉर्मिंग इंडिया अवॉर्ड्स

सुशासन निर्देशांक

महिला उद्योजकता प्लॅटफॉर्म (WEP)

75 व्या वर्षी नवीन भारतासाठी धोरण

'मिथेनॉल इकॉनॉमी' कार्यक्रम

ई-अमृत पोर्टल

४.७. तुमची प्रगती तपासा

प्र.१. टीप लिहा -

1. नियोजन आयोग
2. नीती आयोग
3. बहुस्तरीय नियोजन भारत

प्र. 2. भारतातील पंचवार्षिक नियोजनाबद्दल तपशीलवार चर्चा करा.

प्र.3. पंचवार्षिक योजनांची उपलब्धी आणि अपयश यावर तपशीलवार चर्चा करा.

प्र..4. भारतातील प्रदेशांच्या नियोजनाबद्दल तुम्हाला काय वाटते. सर्व नियोजन क्षेत्रे स्पष्ट करा.

प्र..5. नीती आयोग बद्दल तपशीलवार चर्चा करा.

भारतातील प्रादेशिक नियोजन – II

हा अध्याय पाहिल्यानंतर, तुम्हाला खालील घटक समजून येतील.

घटक संरचना:

- ५.१ उद्दिष्टे
- ५.२ ग्रामीण भागात सूक्ष्म-स्तरीय नियोजन
- ५.३ मागास क्षेत्र विकास कार्यक्रम
- ५.४ भारतीय शहरांची नागरी सीमा: समस्या आणि नियोजन
- ५.५ महानगर नियोजन: मुंबई महानगर प्रदेशाचे एक प्रकरण
- ५.६ तुमची प्रगती/व्यायाम तपासा

५.१ उद्दिष्टे

या युनिटच्या शेवटी, तुम्ही खालील संकल्पना, घटक समजून घेण्यास सक्षम व्हाल -

- ग्रामीण भागातील सूक्ष्म-स्तरीय नियोजन.
- मागास क्षेत्र विकास कार्यक्रम.
- भारतीय शहरांची शहरी सीमा आणि त्यांच्या समस्या आणि नियोजन
- मेट्रोपॉलिटन प्लॅनिंग : मुंबई महानगर प्रदेशाचे एक अभ्यास.

५.२ ग्रामीण भागात सूक्ष्म-स्तरीय नियोजन

ग्रामीण भागातील नियोजनात पंचायत राज व्यवस्था महत्वाची असून या व्यवस्थेत तीन स्तरीय रचना समाविष्ट आहे: गाव स्तर, ब्लॉक स्तर आणि जिल्हा स्तर. गावपातळीवरील पहिला स्तर सामान्यतः ग्रामपंचायत (ग्रामसभा) म्हणून ओळखला जातो, ब्लॉक स्तरावरील दुसरा स्तर पंचायत समिती म्हणून आणि जिल्हा स्तरावरील तिसरा स्तर जिल्हा परिषद म्हणून ओळखला जातो.

पंचायत अधिनियम 1996 च्या तरतुदीनुसार ग्रामपंचायतीची निवडणूक 5 वर्षांच्या अंतराने घेतली जाते. घटना दुरुस्ती कायदा 1992 द्वारे आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्यायासाठी योजनांची तयारी आणि अंमलबजावणी पाहण्यासाठी पंचायतीला (ज्याला ग्रामसभा देखील म्हणतात) अधिकृत करण्यात आले आहे. संबंधित राज्याला स्वराज्य

संस्था म्हणून काम करण्यासाठी ग्रामसभेला अधिकार आणि कार्ये विहित करण्याचे विवेकाधीन अधिकार देण्यात आले आहेत.

नियोजन प्रक्रिया एकतर एकल किंवा बहु-स्तरीय असू शकते. , योजना तयार करणे आणि निर्णय घेणे हे राष्ट्रीय स्तरावर केले जाते; प्रक्रिया केंद्रीकृत आहे आणि खालच्या प्रादेशिक स्तर केवळ अंमलबजावणीच्या टप्प्यावर चित्रात येतात. दुसरीकडे, बहु-स्तरीय नियोजन प्रक्रियेत, राष्ट्रीय प्रदेश लहान प्रादेशिक एकांमध्ये विभागला जातो, त्यांची संख्या देशाच्या आकारावर, प्रशासकीय, भौगोलिक आणि सांस्कृतिक सेटिंग्जवर अवलंबून असते. पंचायतीवर पुढील बाबींची जबाबदारीही सोपविण्यात आली आहे.

- शेतीला प्रोत्साहन
- ग्रामीण उद्योग
- वैद्यकीय सुविधांची तरतूद
- मातृत्व, महिला आणि बाल कल्याण
- सामाईक चर, गावातील रस्ते, टाक्या, विहिरी यांची देखभाल करणे
- स्वच्छता
- इतर सामाजिक-आर्थिक विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी
- गरीबी विरोधी कार्यक्रम

५.३ मागास क्षेत्र विकास कार्यक्रम

- मागासलेपण सापेक्ष, बहुआयामी आहे आणि आकलनावर आधारित आहे. हे वेळ, जागा आणि स्वरूप भिन्न आहे. तसेच, ते अवकाशीय तसेच संरचनात्मक असमानतेचा संदर्भ देते त्याच्यातील असलेल्या जटिलतेमुळे, एकमताने स्वीकारलेली अशी कोणती त्याची व्याख्या असत नाही.
- विकास प्रकल्पांमध्ये सरकारची गुंतवणूक असूनही, बाजार शक्तींचा मुक्त संचार काही अनुकूल ठिकाणी आर्थिक विकासाच्या ध्रुवीकरणास अनुकूल करतो ज्यामुळे विकासामध्ये प्रादेशिक असमानता निर्माण होते.
- एखाद्या ठिकाणाचे मागासलेपण आणि तेथे राहणाऱ्या लोकांचा एकमेकांवर परिणाम होतो. हे असे आहे कारण लोक आणि ठिकाणे सहजीवन संबंधांमध्ये गुंतलेली आहेत.
- भारत अशा काही विकसनशील राष्ट्रांपैकी एक आहे, ज्यांनी त्यांच्या मागासलेल्या भागांसाठी सर्वसमावेशक विकास कार्यक्रम सुरू केले आहेत. क्षेत्राच्या मागासलेपणासाठी भारतीय नियोजन, न्यायासह वाढ हे भारतातील नियोजनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. हे एकीकडे मागासलेल्या लोकांच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीला प्रोत्साहन देण्याचे वचन देते आणि दुसरीकडे मागासलेल्या भागातील संसाधन क्षमतांच्या विकासाचे वचन देते. म्हणून, यात

सामाजिक आणि स्थानिक न्याय दोन्हींचा समावेश आहे. भारत हा विविध भूस्वरूपे आणि वांशिक गटांसह एक विशाल देश आहे. जमिनीशी असलेल्या लोकांच्या परस्परसंवादामुळे घडामोडींचे वेगवेगळे नमुने समोर आले आहेत.

• गमतीची गोष्ट म्हणजे भारतीय मानसिकतेत, मागासलेपणाचा संबंध ग्रामीण भागाशी आहे, तर प्रत्यक्षात, सर्व मागासलेले क्षेत्र ग्रामीण आहेत परंतु सर्व ग्रामीण भाग मागासलेले नाहीत. त्याचप्रमाणे, मागास भागातील बहुसंख्य लोकसंख्येमध्ये मागास लोकांचा समावेश होतो परंतु सर्व मागास लोक केवळ मागासलेल्या भागातच आढळत आढळतात असे नाही. याचा अर्थ असा होतो की अवकाशीय व्याप्तीमध्ये मागास भाग आणि मागासलेले लोक समानार्थी नाहीत.

● मागास भागचे रेखाचित्र:

- ही संकल्पना संजून घेण्यासाठी दोन वेगवेगळे व्यापक दृष्टिकोन आहेत:
- निर्देशांक-आधारित,
- समस्या क्षेत्र.
- निर्देशांक-आधारित दृष्टिकोनाची पद्धत क्रमवार क्षेत्रासाठी काही एकंदर निर्देशांकावर अवलंबून असते आणि काही सीमा बिंदूच्या खाली असलेल्या सर्व क्षेत्रांना मागास समजले जाते.
- समस्या क्षेत्र-आधारित दृष्टीकोन विविध श्रेणींमध्ये समस्या क्षेत्रे ओळखून विकासावरील अडथळे निर्दिष्ट करते ज्या केवळ विशेष उपायांनी कमी केल्या जाऊ शकतात.
- पांडे समितीने (1969) मोठ्या प्रमाणावर उद्योगात गुंतलेल्या लोकसंख्येच्या टक्केवारीवर भर दिला तर चक्रवर्ती समितीने मागासलेले क्षेत्र ओळखण्यासाठी कृषी लोकसंख्येची टक्केवारी, सिंचित क्षेत्र, निव्वळ पेरणी क्षेत्र आणि साक्षरता यावर भर दिला. भारतात, निर्देशांक-आधारित आणि समस्या क्षेत्र या दोन्ही पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे. पूर्वीचा वापर औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेले भाग ओळखण्यासाठी केला जात असे तर नंतरचा वापर दुष्काळग्रस्त, वाळवंट, डोंगर इ.
- नियोजनाच्या उद्देशाने मागास म्हणून ओळखल्या गेलेल्या क्षेत्रांमध्ये तीन वैशिष्ट्ये असणे आवश्यक आहे:
- विकासासाठी संभाव्य
- त्यांना त्यांची क्षमता ओळखण्यापासून प्रतिबंधित करणारे घटक, आणि
- अडथळे दूर करण्यासाठी विशेष कार्यक्रमांची गरज.
- मागास भागांची ओळख आणि सीमांकन करताना, भौगोलिक एकक परिभाषित करणे आवश्यक आहे. निवडलेल्या निर्देशकांवरील युनिट्ससाठी परिमाणात्मक डेटा उपलब्ध असणे आवश्यक आहे.

- चौथ्या पंचवार्षिक योजना दरम्यान, नियोजन आयोगाने एक अभ्यास गट नियुक्त केला, ज्याने 15 निकषांच्या संचाचा अभ्यास केला आणि देशासाठी या 15 निकष सांख्यिकीय मॅपिंग केल्यानंतर, भारतातील 238 जिल्हे मागास म्हणून ओळखले.

● भारतातील मागास क्षेत्र नियोजनाची उत्क्रांती

- भारतीय नियोजनाच्या सुरवातीच्या अवस्थेतही मागास भागांच्या विकासावर नेहमीच भर दिला गेला. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात टंचाईग्रस्त भागाच्या विकासासाठी नियोजन करण्यात आले.
- दुसऱ्या योजनेदरम्यान, मध्य भारतातील आदिवासींनी राहणाऱ्या खनिज-समृद्ध मागास भागात मोठ्या औद्योगिक संकुलांची स्थापना केली.
- तिसरी योजना (1961-66) संतुलित प्रादेशिक विकासावर संपूर्ण अध्याय समर्पित करते.
- चौथी योजना भारतातील मागास क्षेत्र नियोजनाच्या इतिहासातील पाणलोट कालावधी होती. याने द्विपक्षीय धोरण सुरू केले उदा. 'लक्ष्य गट' आणि 'लक्ष्य क्षेत्र' कार्यक्रम. पूर्वीची रचना सामाजिक असमानता दूर करण्यासाठी आणि नंतरची प्रादेशिक मागासलेपणा दूर करण्यासाठी केली गेली.

चौथ्या योजनेदरम्यान ओळखल्या गेलेल्या लक्ष्य गटांमध्ये लहान आणि अत्यल्प शेतकरी, तसेच शेतमजूर यांचा समावेश होता. स्मॉल फार्मर्स डेव्हलपमेंट एजन्सी (SFDA) ने लहान शेतकरी, 2 हेक्टर किंवा त्यापेक्षा कमी जमीन असलेल्या कुटुंबांना लक्ष्य केले. अशी कुटुंबे एकूण ग्रामीण कुटुंबांपैकी 52% आहेत. अल्पभूधारक शेतकरी आणि शेतमजुरांच्या हिताची काळजी घेण्यासाठी अल्पभूधारक शेतकरी आणि शेतमजूर विकास संस्था (MFAL) ची स्थापना करण्यात आली. 'लक्ष्य क्षेत्र' या वर्गवारीत डोंगर, सीमा, दुष्काळग्रस्त आणि औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेले क्षेत्र समाविष्ट होते. चौथ्या योजनेत (1969-74) कल्पना केलेले हे कार्यक्रम प्रामुख्याने पाचव्या योजनेत (1974-79) लागू करण्यात आले.

● मागास भागाच्या विकासासाठी उपाययोजना

- देशाच्या सर्व भागांमध्ये समृद्ध नैसर्गिक आणि मानवी संसाधने समान नाहीत. संसाधनांनी समृद्ध क्षेत्रे विकासाच्या मार्गावर त्यांच्या गरीब समकक्षांना मागे सोडतात. हळुहळू ही दरी रुंद होत जाते आणि परिणामी वंचित ठिकाणे आणि रुंदीकरणाच्या दरीची जाणीव असलेले लोक, विषमता कमी करण्यासाठी उपाययोजनांची मागणी करतात.
- विविध सरकारांनी या क्षेत्रातील शेती, उद्योग, वाहतूक आणि सामाजिक सुविधांच्या विकासासाठी अनेक आर्थिक आणि इतर प्रोत्साहने दिली आहेत जसे की:
- लघु पाटबंधारे प्रकल्प, कुटीर आणि लघु उद्योगांसाठी अनुदान; रस्ते आणि वीज विकासावर भर.
- मागास भागात असलेल्या उद्योगांना उच्च विकास सवलत देणे.

- विकास सवलत दिल्यानंतर 5 वर्षासाठी कॉर्पोरेट करासह आयकरातून सूट देणे.
- मागासलेल्या भागात स्थापन केलेल्या युनिट्सद्वारे आयात केलेले प्लांट आणि यंत्रसामग्री, घटक इत्यादींवर आयात शुल्क भरण्यापासून सूट.
- 5 वर्षांच्या कालावधीसाठी उत्पादन शुल्कातून सूट.
- 5 वर्षांच्या कालावधीसाठी निर्दिष्ट मागास भागात स्थापन केलेल्या युनिट्सना कच्च्या मालावर आणि तयार उत्पादनांवर विक्री करातून सूट.
- वाहतूक अनुदान
- ओखला (दिल्ली), नैनी (अलाहाबाद), राजकोट (गुजरात), गिंडी आणि वियुधुनगर (TN), कानपूर, आणि आग्रा (UP), पालघाट, त्रिवेंद्रम इत्यादी औद्योगिक वसाहती लघु उद्योगांच्या वाढीस प्रोत्साहन देण्यासाठी स्थापन करण्यात आल्या.
- सहाय्या योजनेत मागास क्षेत्र विकासाचा कोणताही नवीन कार्यक्रम सुरू करण्यात आला नाही. सातव्या योजनेत सीमा क्षेत्र विकास कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. सातव्या योजनेनंतर मागास क्षेत्राशी संबंधित कोणताही नवीन कार्यक्रम सुरू करण्यात आलेला नाही.

● मुख्य ठळक मुद्दे

- विकासातील प्रादेशिक असमानतेची चिंता ही एक सार्वत्रिक घटना आहे. मागास क्षेत्र विकासाचा सिद्धांत आणि सराव हा याच चिंतेचा परिणाम आहे.
- मागासलेल्या भागांसाठी विकास कार्यक्रम सुरू करणाऱ्या काही विकसनशील राष्ट्रांपैकी भारत एक आहे. त्याच्या स्थापनेपासून, भारतातील विकास नियोजनाने प्रादेशिक असमानतेबद्दल आपली चिंता दर्शविली आहे, तरीही चौथी योजना या दिशेने एक महत्वाची खूण आहे.
- भारतातील बहुसंख्य क्षेत्र विकास कार्याक्रमांची ओळख तिसऱ्या आणि चौथ्या योजनेदरम्यान करण्यात आली होती आणि ते पाचव्या योजनेदरम्यान कार्यान्वित होतात. 7 व्या योजनेनंतर असा कोणताही कार्यक्रम कार्यान्वित झाला नाही.
- अशा कार्याक्रमांचे क्षेत्र ओळखण्याच्या क्रमाने HADP पहिला आणि सीमा क्षेत्र विकास शेवटचा होता. औद्योगिकदृष्ट्या मागास क्षेत्र विकास हे सर्वप्रथम कार्यान्वित झाले.
- भारतातील क्षेत्र विकास कार्यक्रम राबविण्याची जबाबदारी नियोजन आयोगाकडे होती. परंतु NITI आयोगाच्या निर्मितीनंतर, त्यांची अंमलबजावणी NITI आयोग आणि संबंधित मंत्रालयांवर अवलंबून आहे. आदिवासी आणि औद्योगिक विकासाचे कार्यक्रम संबंधित केंद्रीय मंत्रालयांच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली असतात.
- विकास कार्यक्रम त्यांच्या कव्हेरेज, कालावधी कालावधी आणि आर्थिक सहाय्याच्या पद्धतीनुसार मोठ्या प्रमाणात भिन्न आहे.

• भारतासारख्या मोठ्या आणि वैविध्यपूर्ण देशात, मूलभूत/भौतिकीय मागासलेपणा सर्वात व्यापक आहे. म्हणून, दुष्काळी, वाळवंट आणि डोंगराळ भागात पर्यावरणीय समतोल पुनर्संचयित करण्यासाठी बहुसंख्य क्षेत्र विकास कार्यक्रम सुरू करण्यात आले आहेत. आर्थिक मागासलेपण कमी व्यापक नाही, तर सामाजिक मागासलेपण आदिवासींच्या खिशापुरते मर्यादित आहे.

• क्षेत्र विकास कार्याक्रमांची क्षेत्रीय व्याप्ती मोठ्या प्रमाणात भिन्न आहे. सर्वात मोठा क्षेत्र व्याप्ती कार्यक्रम (औद्योगिक मागासलेपणा) सर्वात लहान (सीमा क्षेत्र) पेक्षा 17 पट मोठा होता. पूर्वीचे देशाच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या जवळपास 70% क्षेत्र व्यापते, तर फक्त 5% व्यापते.

• बहुसंख्य क्षेत्र विकास कार्यक्रम २ दशकांहून अधिक काळ कार्यान्वित आहेत. DPAP ने कमाल 37 वर्षे पूर्ण केली आहेत तर सीमा क्षेत्र कार्यक्रम फक्त 23 वर्षांचा आहे.

क्षेत्र विकास कार्यक्रम आर्थिक सहाय्याच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणात भिन्न आहेत. 3 प्रकारच्या आर्थिक व्यवस्था असताना, बहुतांश कार्याक्रमांना केंद्राकडून मदत केली जाते. सीमा आणि वाळवंटांना केंद्राकडून पूर्णपणे वित्तपुरवठा केला जातो, तर DPAP केंद्र आणि राज्यांमध्ये 50-50 आधारावर आणि विशेष श्रेणीतील राज्यांमध्ये 90-10 आधारावर सामायिक केला जातो.

मागास भागांचा विकास पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत (१९७४-७९) सुरू झाला.

विकासासाठी विशेष कार्याक्रमांतर्गत खालील कार्याक्रमांचा समावेश;

- वाळवंट क्षेत्र विकास
- अवर्षण प्रवण क्षेत्र विकास
- पहाडी क्षेत्र विकास

1981 मध्ये, मागासलेल्या क्षेत्राच्या विकासावरील राष्ट्रीय समितीने 600 मीटरपेक्षा जास्त उंची असलेल्या आणि आदिवासी उपयोजनेमध्ये समाविष्ट नसलेल्या सर्व डोंगराळ प्रदेशांची शिफारस केली आहे.

1997 मध्ये, नियोजन आयोगाने खालील निकषांच्या आधारे देशातील सर्वात मागासलेले 100 गरीब जिल्हे ओळखले:

- दरडोई उत्पन्न
- % लोक दारिद्र्यरेषेखालील
- लिंग गुणोत्तर

- बालमृत्यू दर
- शहरी लोकसंख्येच्या %
- % लोक शेतीमध्ये गुंतलेले आहेत
- साक्षरता दर
- प्रति भांडवल विजेचा वापर
- पायाभूत सुविधांची उपलब्धता

नीती आयोगाने खालील मागास विकास कार्यक्रमांसाठी तीन वर्षांचा कृती आराखडा तयार केला आहे:

- उत्तर हिमालयीन राज्ये
- ईशान्येकडील राज्ये
- किनारी प्रदेश
- बेटे
- वाळवंटी प्रदेश
- अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम

५.४ भारतीय शहरांची नागरी सीमा: समस्या आणि नियोजन

- **ग्रामीण-शहरी सीमांत प्रदेश :**

- शहरी भाग पसरणे म्हणजे शहराचा क्षेत्र विस्तार होणे जो आजूबाजूच्या भूदृशाला व्यापतो. ही शहरी वाढीची राष्ट्रीय प्रक्रिया आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर शहरी विकासासह मेगासिटीसह विशेषतः शहराला जोडणाऱ्या प्रमुख वाहतूक अक्षांसह शहरी कॉरिडॉर विकसित झाले जे मुख्य धमनीच्या रेषांसह शहराची रेखीव भौतिक वाढ होते.

- उपनगरीय वाढ, औद्योगिक उपनगरे आणि शहराभोवती विकसित शहरी भाग ग्रामीण भूदृश्या व्यापतात. अशा घडामोडींमध्ये ग्रामीण भूदृश्य आहे जो हळूहळू शहरी जमिनीच्या वापरास मार्ग देत आहे आणि नागरीकरण आणि शहरीकरण या दोन्हीच्या प्रसारासह मिश्रित

जमिनीच्या वापरासह संक्रमणकालीन अवस्थेत आहे (शहराची भौतिक वाढ आणि अनुक्रमे सांस्कृतिक/ जीवनशैलीचा नमुना)

- 1951 मध्ये अमेरिकन भू-अर्थशास्त्रज्ञ एच एम मेयर यांनी प्रथमच ग्रामीण-शहरे व्याख्या "शहर आणि ग्रामीण कृषी क्षेत्रामधील संक्रमण क्षेत्र जेथे ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही पद्धतींचा मिश्रित जमीन वापर पॅटर्न स्थित आहे" अशी केली.
- ग्रामीण-शहरी किनारपट्टी म्हणजे पूर्णपणे शहरी औद्योगिक, शहरी व्यावसायिक भौतिक वाढ आणि ग्रामीण पंचायत प्रणालीसह संपूर्ण ग्रामीण कृषी लँडस्केपमधील इंटरफेस झोनचा संदर्भ आहे जेथे नवीन शहरी जमिनीचा वापर ग्रामीण जमीन वापर तसेच व्यावसायिक जागा घेत आहे.
- हे असे क्षेत्र आहे जेथे शहर ग्रामीण भागाला मिळते. हे कृषी आणि इतर ग्रामीण जमिनीच्या वापरापासून शहरी वापरात संक्रमणाचे क्षेत्र आहे. प्रभावाच्या शहरी क्षेत्रामध्ये स्थित असलेल्या किनार्यामध्ये वसतिगृह वसाहती, मध्यवर्ती शहरी भागात काम करणाऱ्या मध्यम-उत्पन्न प्रवाशांच्या निवासस्थानांसह विविध प्रकारच्या जमिनीच्या वापराद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे. उपनगरीकरण ग्रामीण-शहरी सीमेवर महानगरपालिका हद्दीत होते.
- अनेक विद्वानांनी अशा तत्सम प्रकरणांमधील फरक हायलाइट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 1958 मध्ये, कुई आणि फ्लेचर यांनी किनारी आणि शहरी भागात फरक स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. 1961 मध्ये, 1961 मध्ये Wissink ने फ्रिंज, उपनगर आणि छद्म उपनगर असा शब्द वापरला.
- ग्रामीण-शहरी किनारी हा एक दुर्लक्षित क्षेत्र आहे कारण तो शहराच्या प्रशासकीय मर्यादेपलीकडे येतो. अनेक विद्वान किनारी भागाला वेगवेगळ्या नावांनी संबोधतात. बर्जेस याला 'परिधीय क्षेत्र' म्हणतात, भारताच्या जनगणनेने "आउट अर्बन एरिया" हा शब्द वापरला आहे. काहीजण त्याला "ग्रामीण-शहरी सातत्य" म्हणतात.

● ग्रामीण - शहरी संक्रमण प्रदेश सीमांकन

- ग्रामीण - शहरी संक्रमण प्रदेश सीमांकन ही मोठी समस्या आहे. या संदर्भात अनेक अभ्यासकांनी वेगवेगळी मते मांडली आहेत. शहरांमध्ये वैशिष्ट्ये आणि कार्ये भिन्न आहेत. विद्वानांनी त्यांच्या क्षेत्राचे सीमांकन करताना अनेक घटकांचा विचार केला आहे. ग्रामीण-शहरी सीमांकनाच्या दोन पद्धती आहेत.

1. प्रायोगिक पद्धत

2. सांख्यिकी पद्धत

१. प्रायोगिक पद्धत:

प्रायोगिक पद्धत ही एक अतिशय पारंपारिक पद्धत आहे जी सूचित करते की सतत विकास क्षेत्र रेखाचित्रणाचा आधार आहे. स्मिथ (1937), अँड्र्यूज (1942), एम.डब्ल्यू. रोडेहेव्हर, डब्ल्यूटी मार्टिन (1957), एस.डब्ल्यू. ब्लिझार्ड आणि डब्ल्यू.एफ. अँडरसन (1962), डी.

मुखर्जी (1963), ओस्थविझेन (1969), आर.जे. प्रेयर हे काही विद्वानांनी योगदान दिले आहे. , एम. के. श्रीवास्तव आणि उजागीर सिंग. त्यांनी किनारी क्षेत्र सीमांकन करण्याचे त्यांचे तंत्र दिले आहे. फ्रिंज बेल्टच्या झोनच्या सीमांकनासाठी खालील निर्देशांकांचा आधार बिंदू मानला जाऊ शकतो.

- जमीन वापरातील बदल
- अंगभूत क्षेत्रामध्ये बदल
- लोकसंख्येची व्यावसायिक रचना
- घराचे प्रकार
- औद्योगिक आणि बिगर कृषी उपक्रमांचे वितरण
- अत्यावश्यक सेवांची मर्यादा
- शैक्षणिक संस्थांचे वितरण.
- प्रत्यक्ष निरीक्षणावर आधारित, शहराच्या महानगरपालिका हद्दीपासून साधारणपणे 10-20 कि.मी.
- भारताच्या जनगणनेने खालील निकषांचे निरीक्षण केले आहे:
- लोकसंख्येची घनता 400 व्यक्ती/किमी चौरस पेक्षा कमी असावी
- दशकातील लोकसंख्या वाढीचा दर 40% किंवा त्याहून अधिक असावा.
- लिंग गुणोत्तर 1000 पुरुषांमागे 800 स्त्रियांपेक्षा जास्त असावे (कामासाठी स्थलांतरामुळे)
- शहराच्या बाह्य मर्यादेत बस सेवा किंवा लोकल ट्रेन सेवा असावी.
- ५०% किंवा त्यापेक्षा जास्त पुरुष कामगार बिगर शेती व्यवसायात गुंतलेले आहेत.

२. सांख्यिकी पद्धत

- डॉ. M.M.P. सिन्हा यांनी 1980 मध्ये शहरी सीमांकनामध्ये सांख्यिकीय पद्धती लागू केल्या. त्याने प्रथम आयसोक्रोनच्या मदतीने प्रभाव क्षेत्र निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनी शब्द मर्यादा (T) 100 मानली आहे. बाहेरील क्षेत्र 0 मानले जाते. शहरी निर्देशांक 0 ते 100 च्या दरम्यान आढळतो आणि गावांच्या संख्येला मूल्ये दिली जातात.
- गावातील सर्व घटकांमधील परस्परसंबंध आढळून आला आहे. ज्या गावांचे मूल्य +३० आणि -३० पेक्षा कमी आहे अशा गावांना वगळण्यात आले आहे. इतर घटकांचे सरासरी मूल्य घेतले गेले आहे जे शहरी प्रमाण म्हणून ओळखले जाते.
- आपण शहरापासून दूर जात असताना लोकसंख्येची घनता कमी होत जाते. शहरापासून दूर लिंग गुणोत्तर वाढते. हे एक सकारात्मक सहसंबंध देते.

- वाराणसी किनाऱ्यावरील आर.एल. सिंग, कानपूर किनाऱ्यावरील हरिहर सिंग, उजागीर सिंग यांनी कावल शहरांचा अभ्यास केला, हैदराबाद मेट्रोपॉलिटन फ्रिंजचे के.एन. गोपी, पाटणा किनाऱ्याचे एमएमपी सिन्हा, दिल्ली महानगर किनाऱ्याचे सुदेश नांगिया यांची भारतातील काही उल्लेखनीय कामे आहेत. क्षेत्र, हिरालाल बरेली .

- त्याचे योग्य प्रकारे वर्गीकरण केले जाऊ शकते

- आतील फ्रिंज झोन किंवा सोयीचे क्षेत्र

- बाह्य फ्रिंज झोन किंवा हळूहळू प्रगतीशील क्षेत्र.

● ग्रामीण - शहरी संक्रमण प्रदेशाचे प्रकार

ग्रामीण-शहरी संक्रमण पट्टा एक गतिमान क्षेत्र आहे. शहरी सुविधांच्या वाढीसह त्याचे आकार आणि मर्यादा बदलतात. फ्रिंज क्षेत्र दोन गटांमध्ये ठेवता येते.

- प्राथमिक ग्रामीण-शहरी संक्रमण पट्टा - हा पट्टा शहराच्या बाह्य प्रशासकीय मर्यादेला स्पर्श करतो. विकासानंतर, ते शहरी सुविधा आणि विविध उपक्रमांचा वेगवान विकास पाहतो. अँड्रयूजने याला अर्बन फ्रिंज असे नाव दिले आहे तर जवळच्या भागाला रेनमन असे नाव दिले आहे. मायरेस आणि बीगल याला व्हाइटलँडचे 'टू फ्रिंज' 'इनर फ्रिंज' म्हणतात. 'इनर फ्रिंज किंवा अर्बन-सबर्बन फ्रिंज' एमएमपी सिन्हा.

- दुय्यम ग्रामीण-शहरी संक्रमण पट्टा - दुय्यम शहरी किनारा हा प्राथमिक शहरी किनार्याच्या बाहेर विस्तारलेला क्षेत्र आहे. यात प्रामुख्याने ग्रामीण वैशिष्ट्ये आहेत जी हळूहळू विकसित झाली आहेत. शहरी कामे कमी आहेत.

● ग्रामीण शहरी संक्रमण प्रदेशाची रचना

- **शहरी संक्रमण पट्टा** : हे उपशहरी वाढ, शहरी कॉरिडॉर, गृहनिर्माण वसाहती आणि ग्रामपंचायती द्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे जे नवीन निवासी शहरी गावांमध्ये बदलले आहे.

- **ग्रामीण संक्रमण पट्टा** : यामध्ये स्मशानभूमी, सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्प, प्रदूषित औद्योगिक युनिट्स, औद्योगिक झोपडपट्ट्या आणि शहरी व्यावसायिक बाजारपेठांची बेजबाबदार वाढ यासारख्या शहरी जमिनीचा वापर समाविष्ट आहे. ग्रामीण जमिनीचा वापर अजूनही प्रचलित आहे आणि लँडस्केप बदलापेक्षा व्यावसायिक बदल अधिक जाणवतो. हे शहरातील कचरा किंवा डंपिंग ग्राउंड आहे.

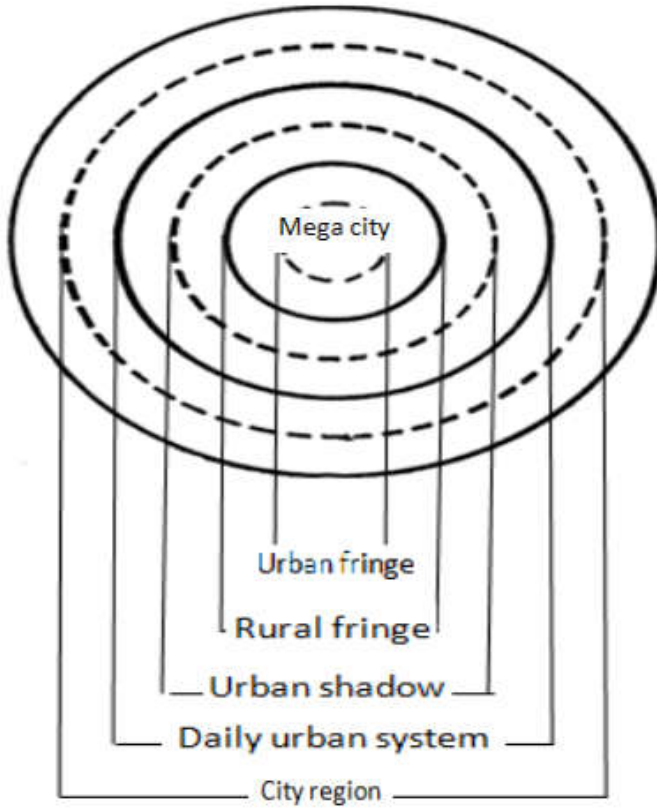
- **शहरी सावली प्रदेश** : हे एक दृष्टीकोन क्षेत्र आहे जेथे किनारी विस्तारित होईल आणि ते जमिनीच्या वाढत्या दाबाचे साक्षीदार आहे, तेथे शहरीकरणाचा प्रभाव आहे आणि हे मुख्यतः बाजारातील बागकामाने वैशिष्ट्यीकृत आहे. हे अजूनही ग्रामीण स्वरूपाचे आहे आणि जमिनीचे भाव गगनाला भिडलेले आहेत.

- **दैनंदिन शहरी व्यवस्था**: याला प्रवाशांचा झोन असेही म्हणतात जिथून लोक शहरी व्यावसायिकांसह विक्री, खरेदी, व्यवसाय आणि व्यापारासाठी ग्रामीण शहरी किनारपट्टीवर

प्रवास करतात. दैनंदिन शहराच्या मागणीला पुरवठा करणारी कार्यशीलपणे एकत्रित गावे आहेत.

भारतातील प्रादेशिक
नियोजन - II

- **शहर क्षेत्र:** हे शहरी प्रभावाचे सर्वात मोठे संभाव्य क्षेत्र आहे

ग्रामीण - शहरी सीमांच्या वाढीचे टप्पे

- **ग्रामीण टप्पा:** या अवस्थेत कृषी जमिनीचा वापर प्रामुख्याने सधन धान्य शेतीच्या दृष्टीने केला जातो. ग्रामपंचायत आणि ग्रामसंस्कृतीचे वर्चस्व आहे आणि शहरी प्रभाव नगण्य आहे.
- **शेतजमिनीचा वापर बदल:** शहराचा प्रभाव आला आहे आणि शहराची मागणी पूर्ण करण्यासाठी शेतीचा कायापालट झाला आहे. बाजारातील बागकाम उत्पादने आणि दुग्धव्यवसायाने सधन धान्य शेतीची जागा घेतली आहे.
- **व्यावसायिक बदल:** शेतमजूर आणि शेती करणारे शहरी कामगार बनत आहेत आणि तृतीयक/सेवा क्षेत्रात काम करत आहेत. जमिनीच्या जास्त किमतीमुळे अनेक शेतकरी भूमिहीन होतात कारण शहरासाठी शेतजमीन आवश्यक असते.
- **शहरी जमिनीचा वापर:** स्मशानभूमी, सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्प, विमानतळ, बस स्थानक, औद्योगिक युनिट्स, लहान शहरे आणि उपनगरे या प्रदेशात विकसित होतात. झोपडपट्ट्या आणि विखुरलेल्या वसाहतीही दिसतात.
- **शहरी गावाचा टप्पा:** ग्रामीण लँडस्केपचा जवळजवळ प्रत्येक भाग शहरी जमिनीच्या वापरात बदलला आहे. वसाहती, हायपरमार्केट, विपणन केंद्रे, घाऊक बाजार विकसित

होतात. हा टप्पा अनियोजित आणि अव्यवस्थित वाढीमुळे चिन्हांकित आहे ज्यामुळे शहरी समस्या तयार होतात . त्यामुळे या प्रदेशाच्या पुनर्विकासासाठी तात्काळ नागरी धोरण आवश्यक आहे. शेवटी पुनर्विकास योजनेमुळे शहरी खेडे मुख्य शहरामध्ये मिसळतात.

● ग्रामीण - शहरी संक्रमण परदेशाच्या समस्या

- अनियोजित आणि अव्यवस्थित वाढ.
- शहरी कचरा आणि शहराचे डंपिंग ग्राउंड भू प्रदूषण आणि भूमिगत प्रदूषण.
- स्मशानभूमी, सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्प
- झोपडपट्ट्या आणि संबंधित समस्या
- किनाऱ्याच्या क्षेत्राला जमिनीची मालकी, जमिनीवरील सट्टा आणि झपाट्याने वाढणारी जमिनीची किंमत यांचा त्रास होतो.
- प्रदूषण करणारे उद्योग किनारी भागात स्थलांतरित केले जातात
- दोन परस्परसंवादी संस्कृतींच्या परस्परसंवादामुळे गुन्हेगारी आणि तोडफोड, कारण शहरी स्वभाव ग्रामीणपेक्षा वेगळा आहे.
- सामाजिक मानसिक बदल आणि सामाजिक संरेखन होत आहेत. विश्वास तुटला आहे आणि समाज आणि कुटुंबांमध्ये अधिक व्यत्यय आहेत.
- पाण्याच्या पुरवठ्याचा अभाव, सार्वजनिक सांडपाण्याची विल्हेवाट नाही, अनियोजित रस्ते.
- नगरपालिका हद्दीबाहेर, लहान शहरे आणि महसुली गावांमध्ये प्रशासकीय आणि आर्थिक पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे.
- गरीब सार्वजनिक वाहतूक सुविधांद्वारे सेवा दिलेला किनारा क्षेत्र.

५.५ महानगर नियोजन: मुंबई महानगर प्रदेश केस स्टडी

- महानगर क्षेत्र हे देशाच्या वाढीचे आणि आर्थिक विकासाचे प्राथमिक इंजिन आहेत. इतर गोष्टींबरोबरच शहरी वाहतूक, पाणीपुरवठा, कचरा व्यवस्थापन, धोरण आणि सार्वजनिक आरोग्य यासाठी महानगर-स्तरीय नियोजन, अंमलबजावणी आणि समन्वय आवश्यक आहे. शिवाय, या महानगर क्षेत्रांमध्ये आवश्यक सेवांचे प्रमाण प्रचंड आहे.

महानगर नियोजन समितीची स्थापना राज्यघटनेच्या कलम 243ZE द्वारे करण्यात आली आहे.

● **महानगर नियोजन समिती:**

• मसुदा विकास आराखडा तयार करण्यासाठी प्रत्येक महानगर क्षेत्रात एक महानगर नियोजन समिती स्थापन केली जाईल.

• राज्य विधानसभेला खालील तरतुदी करण्याचा अधिकार आहे:

○ अशा समित्यांची रचना;

○ अशा समित्यांचे सदस्य ज्या पद्धतीने निवडले जातात;

○ अशा समित्यांमध्ये केंद्र सरकार, राज्य सरकारे आणि इतर संस्थांचे प्रतिनिधित्व;

○ महानगर नियोजन आणि समन्वयाच्या संबंधात अशा समित्यांची कार्ये; आणि

○ अशा समित्यांच्या अध्यक्षांची निवड ज्या पद्धतीने केली जाते.

• कायदानुसार महानगर नियोजन समितीच्या दोन तृतीयांश सदस्यांची महानगरपालिकेच्या निवडून आलेल्या सदस्यांनी आणि महानगर क्षेत्रातील पंचायतींच्या अध्यक्षांनी स्वतःमधून निवड केली पाहिजे.

• समितीवरील या सदस्यांचे प्रमाण त्या महानगर क्षेत्रातील नगरपालिका आणि पंचायतींच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात असावे.

• अशा समित्यांच्या अध्यक्षांवर विकास आराखडा राज्य सरकारला सादर करण्याची जबाबदारी असते.

• महानगर नियोजन समिती खालील गोष्टी करेल:

महानगर क्षेत्रातील नगरपालिका आणि पंचायतींनी तयार केलेल्या योजना;

नगरपालिका आणि पंचायतींमधील समान हिताच्या बाबी, ज्यात पाणी आणि इतर भौतिक आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या क्षेत्र वाटपाचे समन्वित अवकाशीय नियोजन, पायाभूत सुविधांचा एकात्मिक विकास आणि पर्यावरण संवर्धन;

भारत सरकार आणि राज्य सरकारने स्थापन केलेली एकूण उद्दिष्टे आणि प्राधान्यक्रम;

भारत सरकार आणि राज्य सरकारच्या एजन्सी, तसेच इतर उपलब्ध संसाधने, आर्थिक किंवा अन्यथा, मेट्रोपॉलिटन क्षेत्रामध्ये गुंतवणुकीची व्याप्ती आणि स्वरूप;

○ राज्यपाल निर्दिष्ट करू शकतील अशा संस्था आणि संघटनांचा सल्ला घ्या.

● महानगर नियोजन समिती चे महत्त्व

- महानगर नियोजन समिती ही एक उच्चस्तरीय, लोकशाही पद्धतीने निवडलेली संस्था असणे अपेक्षित आहे जी संपूर्ण महानगर विकास नियोजन प्रक्रियेसाठी घटनात्मक आदेश देईल.
- हे महानगर क्षेत्र विकास आराखडा मसुदा तयार करते.
- महानगरपालिका आणि पंचायतींनी मेट्रो क्षेत्रात विकसित केलेल्या योजनांचा समन्वय, परिसराच्या समन्वित अवकाशीय नियोजनासह.
- मेट्रो क्षेत्रातील पंचायती आणि नगरपालिकांचा समावेश असलेल्या सामान्य समस्यांचे समन्वय आणि निराकरण, जसे की पाणी आणि इतर भौतिक आणि नैसर्गिक संसाधनांची वाटणी.
- स्थानिक स्तरावरील संस्थांना राज्य आणि केंद्र सरकारद्वारे उपलब्ध केलेल्या संसाधनांचे वाटप करते.
- मोठ्या संख्येने पंचायती किंवा शहरी भागांचा समावेश असलेल्या विकास प्रकल्प किंवा प्रकल्पांचे वेळापत्रक आणि प्राधान्य.
- विकास योजना विकसित करण्यासाठी स्थानिक सरकारांना सल्ला आणि मदत करते.
- केंद्र आणि राज्य सरकारांची विकास उद्दिष्टे, धोरणे आणि प्राधान्यक्रम विविध स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये प्रसारित करण्यासाठी एक दुवा म्हणून कार्य करते ज्यांना संबंधित स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या योजनांमध्ये समाविष्ट केले जाऊ शकते अशी परिचालन मार्गदर्शक तत्वे विकसित करून.
- महानगर क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या विविध एजन्सीमधील विरोधाभास सोडवणे आणि ओव्हरलॅपचे क्षेत्र टाळणे.

● मुंबई महानगर प्रदेश

- मुंबई महानगर प्रदेश (MMR चे संक्षिप्त रूप आणि पूर्वी ग्रेटर बॉम्बे मेट्रोपॉलिटन एरिया म्हणूनही ओळखले जाते), हे पश्चिम भारतातील महाराष्ट्र राज्याच्या उत्तर कोकण विभागातील मुंबई (बॉम्बे) आणि त्याच्या उपग्रह शहरांचा समावेश असलेले महानगर आहे. या प्रदेशाचे क्षेत्रफळ 6,355 चौरस किलोमीटर (2,454 चौरस मैल) आहे आणि 26 दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्येसह हा जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेल्या महानगरीय क्षेत्रांपैकी एक आहे.[4]
- सुमारे 20 वर्षांच्या कालावधीत विकसित होत असलेल्या, यात नऊ महानगरपालिका आणि आठ लहान नगर परिषदांचा समावेश आहे. या संपूर्ण क्षेत्रावर मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण (MMRDA), या प्रदेशातील नगर नियोजन, विकास, वाहतूक आणि गृहनिर्माण प्रभारी राज्य-मालकीच्या संस्थेद्वारे देखरेख केली जाते.

- महानगर प्रदेशासाठी एकात्मिक पायाभूत सुविधांच्या नियोजन आणि विकासातील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी MMRDA ची स्थापना करण्यात आली. बृहन्मुंबई (बृहन्मुंबई) आणि नवी मुंबईच्या बाहेरील भागात संघटित विकासाचा अभाव आहे. जगातील सर्वात मोठ्या नियोजित शहरांपैकी एक म्हणून विकसित झालेल्या नवी मुंबईला शहर आणि औद्योगिक विकास महामंडळ (सिडको) या राज्य सरकारच्या मालकीच्या कंपनीने प्रोत्साहन दिले.

- झपाट्याने होत असलेल्या नागरीकरणाचा परिणाम म्हणून या प्रदेशाला अव्यवस्थित आणि बेकायदेशीर विकासाशी संबंधित समस्या आल्या आहेत. भिवंडी तालुक्यातील NH3 बाजूची गावे ही MMR मधील अव्यवस्थित घडामोडींची उदाहरणे आहेत, ज्यात भारतातील काही सर्वात मोठ्या गोदाम क्षेत्र आहेत. नगररचनाकार आणि ठाणे जिल्हाधिकारी यांसारख्या सरकारी यंत्रणांसमोर असंघटित विकासाला सामोरे जाण्याची आव्हाने होती.

५.६ तुमची प्रगती तपासा

प्र.१. भारतातील ग्रामीण भागातील सूक्ष्म नियोजन स्पष्ट करा.

प्र.२. भारतातील मागास भागाची तपशीलवार चर्चा करा.

प्र. ३. महानगर प्रदेश म्हणजे काय मुंबई महानगर प्रदेशाचा संदर्भ द्या.

प्र.४. ग्रामीण – शहरी संक्रमण प्रदेश म्हणजे काय? ते सांगून या संक्रमण प्रदेशाची रचना सांगा

प्र.५ भारतात मागास प्रदेश सीमांकन करण्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या साध्तीची सांगा.

